

Socialno delo

Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

letnik **60** — april–junij 2021 — št. 2

Izdajatelj
Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani
Vse pravice pridržane

Glavna urednica
Vera Grebenc

Odgovorni urednik
Borut Petrović Jesenovec

Uredniški odbor
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek

Uredniški svet
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccora,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule

In memoriam
Jo Campling

Naslov
Topniška 31, 1000 Ljubljana
tel. (01) 2809 273, faks 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Spletna stran
<https://www.revija-socialnodelo.si/>

Tisk
Nonparel, d. o. o., Medvode

Naročnina (cena letnika)
za pravne osebe € 55,00
za fizične osebe € 27,00 (študentje € 23,00)
enojna številka € 13,50, dvojna številka € 27,00

Vključenost v podatkovne baze
International Bibliography of the Social Sciences
(IBSS)
Sociological Abstracts
EBSCO SocIndex with Full Text

Na leto izidejo štiri številke.

Subvencija: Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Smernice, kako pripraviti in predložiti prispevek za
objavo, se nahajajo na spletnih straneh revije.

doi: 10.51741/sd.2021.60.2

**TEMATSKA ŠTEVILKA – HUMANIZEM IN ETIKA
V SOCIALNEM DELU**

Gostji urednici: Darja Zaviršek in Sonja Bezjak

Etika kot sredstvo proti razgradnji socialnega dela

Številka *Socialnega dela* je posvečena tematikam, ki so bile kot pomembne teme oziroma plenarna predavanja obravnavane na sedmem nacionalnem kongresu socialnega dela (z mednarodno udeležbo) oktobra 2019 v Moravskih Toplicah. Na kongresu, ki je imel naslov *Humanizem in etika v socialnem delu*, smo želeli klasičnim temam v socialnem delu in varstvu dodati še posebej aktualne teme, kot so globalne migracije (dr. Hubert Höllmüller, dr. Jelka Zorn), razprave o etičnih dilemah v socialnem delu (dr. Ana Marija Sobočan), odzivi socialnega dela na politične konflikte (prof. dr. Shulamit Ramon) in izkoriščevalski kapitalizem s kaznovalnimi socialnimi politikami (dr. Srečo Dragoš) in zeleno socialno delo (prof. dr. Darja Zaviršek in dr. Sonja Bezjak).

Tudi v Sloveniji se ukvarjamo z begunci, otroki brez spremstva in humanitarno pomočjo. Socialno delo je (skoraj) povsod po svetu udeleženo v procesih zagovorništva, krepitve moči uporabnikov, mobilizacije skupnosti; povečuje odpornost ljudi, samoodločbo, avtonomijo in spodbuja neodvisno življenje – vse to je del globalne etike socialnega dela. Hkrati se socialne delavke vse pogostejše srečujejo z omalovaževanjem svojega dela in kaznovalno državno administracijo, ki naj bi jo izvajali upravni delavci. Še več, strokovno razvrednotenje socialnih delavk in delavcev ter razvrednotenje področja socialnega varstva in zato nemoč, ki jo doživljajo strokovne delavke, uničujejo vitalno moč stroke in oddaljujejo disciplino socialnega dela od prakse. Zdi se, da se je v tridesetih letih samostojne države zgodila prava razgradnja socialnega dela, saj je njegov položaj danes slabši, kot je bil v desetletjih socialističnega socialnega dela (1955–1991).

Pričakujemo, da se bo moralo socialno delo v bližnji prihodnosti aktivno vključevati v reševanje okoljevarstvenih problemov, tudi v boj proti nevarni industriji, za pitno vodo, proti škodljivi hrani, saj je vse to povezano z družbenimi neenakostmi, zdravjem, neprostovoljnimi migracijami in pomanjkanjem dobrin v prihodnosti, celo s preživetjem naše vrste in planeta, kakršnega poznamo.

Ko govorimo o etiki socialnega dela, si moramo vedno znova postavljati znani vprašanji: kakšne napetosti povzroča to, da je socialno delo podizvajalec državnih odločitev in hkrati avtonomna disciplina in stroke? Kaj so etične dileme, s katerimi se srečujejo socialne in druge strokovne delavke v centrih za socialno delo, v nevladnih organizacijah in povsod, kjer delujejo?

Eden od pglavitnih razlogov za nastanek socialnega dela konec 19. in na začetku 20. stoletja je bila revščina posameznikov, družin in skupnosti. V Sloveniji danes četrтина prebivalstva doživlja občasno, trajno in situacijsko revščino in socialne delavke so vsak dan priče revščini, ki jo ljudem povzročajo različne

sistemske in osebne okoliščine. Za kakovostno delo v praksi potrebujemo na zelo natančnih podatkih utemeljeno raziskovanje obstoječih in ponavljajočih se socialnih problematik na eni strani ter socialne politike, varstva in prakse socialnega dela na drugi strani. V primerjavi z zahodnimi in nekaterimi post-socialističnimi državami imamo velik manko na področju aplikativnih raziskav, ki bi imele za cilj dograjevanje socialnodelovne prakse. Po objavi raziskovalnih ugotovitev se praksa ne spremeni, pa bi se morala.

Na sedmem kongresu socialnega dela smo ugotovili, da potrebujemo veliko več raziskav, ki bi nam pokazale, kako naprej, in manj deskriptivnih raziskovanj, ki v socialnem okolju ohranjajo *status quo* ali celo slabo prakso. Tematska številka *Socialnega dela* podaja nekaj takšnih znanstvenih odgovorov.

Darja Zaviršek, Sonja Bezjak

April 2021

Welcome address to the opening of the 7th social work congress in Slovenia

I am so pleased to be with you here in Moravske Toplice as you consider the theme of the Congress, Humanism and Ethics in Social Work¹.

Throughout my professional life, I have been privileged to experience international contexts related to my work as a social work educator. These invaluable and life changing experiences have convinced me time and time again of the importance of social work's role in global affairs and of our opportunity to not only serve but to create a legacy of who we are, what we are about, and how we make a difference in the lives of human beings globally based in the constructs of Universal Human Rights and Social Justice.

Has there ever been a more urgent time for global social work than now? On September 24, 2019, the now former President of the United States of America stood before the United Nations General Assembly, and declared:

The future does not belong to globalists. The future belongs to patriots. The future belongs to sovereign and independent nations who protect their citizens, respect their neighbors and honor the differences that make each country special and unique. (UN Archives)².

Although globalism has definite downsides, the nationalistic agenda espoused by the former president and growing numbers of other leaders around the world, some here in South and Eastern Europe, makes us shudder as we reflect on the similarities of what was happening in Continental Europe in the 1930's. Let's be clear, this nationalism is a direct affront to the humanism and ethics of social work – the theme of this conference.

It does not protect immigrants, the disabled, the LGBTQ community, women's reproductive choices, free trade, the environment or address the existential threat of global climate warming. Moreover, it ignores and even

¹ Dr. Julia Watkins je bila profesorica socialnega dela na Univerzi v Mainu v ZDA. V letih 1993–2003 je bila predsednica Ameriške univerze v Bulgariji (AUBG). Po vrnitvi v ZDA je bila med letoma 2003 in 2012 izvršna direktorica Nacionalnega sveta za izobraževanje v socialnem delu (Council on Social Work Education) v Alexandrii, Virginia, ki je nacionalna organizacija za akreditacijo programov socialnega dela v državi. Po upokojitvi je bila zakladnica v Mednarodni zvezi šol za socialno delo (IASSW) in je sodelovala s Skladom za odprto družbo. Skupaj z dr. Barbaro Shank je soustanoviteljica Southeast European Academic Women's Leadership Initiative in predsednica Fundacije Julie in Dennisa Watkinsa.

² The following day, September 25, the US House of Representatives opened an impeachment inquiry against this president for, most simply put, abuse of power. The Senate of the United States conducted a trial that resulted in acquittal.

exacerbates racial discrimination, religious and sexual violence. Its corruption is endemic and its lawlessness knows no boundaries. It does not respect its neighbors nor does it honor difference. The multilateralism we have supported and cultivated for the past 70 years is replaced by every nation for itself. It exposes a populism of exclusion and nations isolated from the fabric of humanism we social workers embrace.

Let's assume and be very clear that each nation is governed by its own unique rules, regulations, norms and cultural as well as historical and geopolitical understandings. In important ways, it is this uniqueness that shapes social work practice, for example, the relationship of social work to the state differs in Slovenia, Bulgaria, or the US. Recognition of uniqueness only heightens our responsibility to understand the context within which the purpose of social work is carried out – to be culturally competent, to exercise cultural humility. I agree. That, however, is not enough.

Why then, or how, is it even possible to talk about international social work? What is missing when we ignore the global perspective? Conveniently, and appropriately, we have used the framework of World Social Work Day (WSWD) each March to convey and discuss the elements unique to our own contexts. But we also use WSWD to unmask and emphasize something more universal, the global parameters of social work, something beyond the unique aspects of a specific culture. That is, its universal values, the humanism and the ethical base of the Congress theme.

Most of you, I assume, are familiar with the Global Agenda, jointly constructed by three international organizations (IFSW, ICSD, and IASSW) and used as a unifying mechanism for social work, social work education and social development over the past 8–10 years. To refresh our memories, its unifying pillars are: a.) promoting social and economic equalities; b.) promoting the dignity and worth of peoples; c.) working toward environmental sustainability; and d.) strengthening recognition of the importance of human relationships.

In addition, we can extract from these unifiers, several additional dimensions – dimensions without geographical boundaries – service, integrity and the value of education for professional competence. And always, we must underscore our adherence to the principles and accompanying actions for Universal Human Rights, Social Justice and Social Inclusion.

What purpose does international or universal serve? Is the point even important in this day of rising nationalism, populism and oppression? Of course it is. More so than at any time in the recent past.

With eloquence, the late Katherine A. Kendall, a noted internationalist and long serving secretary general of the IASSW, addressed this matter in a small, 1998 publication of the IASSW³. She describes our future as professionals, "bound by shared values and by methods that are still being forged

³ Katherine A. Kendall (1910–2010) je bila ena od ameriških pionirk socialnega dela, poučevala je socialno delo in bila prva sekretarka na področju izobraževanja v ameriškem nacionalnem Svetu za izobraževanje v socialnem delu (*Council of Social Work Education*) (uredniška opomba).

and tested, we work toward common goals of human betterment and social justice.”⁴ And finally, Katherine summed it up:

If we have a commitment to an idea that is larger than our own school, our own locality, our own country and region, we can make internationalism work for the improvement of social work education and practice, and contribute to a better future for the generations that succeed us.

Again, in her words, “therein lies the dream ... a sense of international solidarity.”

This is what I believe. It is the globalism I would seek; the universality of professional social work. I hope that in the deliberations today and tomorrow, we might use this belief as a guidepost to the future of social work humanism and ethics in a world order experiencing unimaginable stress from those nationalists who would want a very different future from the one we envision and stand for in solidarity.

This, I believe, is our legacy and our reason to embrace not only our unique cultural constructs but our shared vision for a socially just and inclusive world order!

Julia Watkins

⁴ Vsi citati Katherine Kendall so iz publikacije: Kendall, K. A. (1998). IASSW: the First Fifty Years 1928-1978. IASSW, April 1998. str. 25.

Ana M. Sobočan

Etične dileme in izzivi humanizma v socialnem delu danes

Socialno delo je prežeto z etičnimi dilemami. Te izhajajo tudi iz konflikta med humanističnimi načeli in etičnimi imperativi socialnega dela ter trenutnimi usmeritvami v socialnih politikah in makroekonomskimi procesi. Različni elementi in dejavniki neoliberalne ureditve so s tega vidika relevantni tudi za razumevanje sodobne prakse socialnega dela, ki jo zaznamujejo deregulacija, deprofesionalizacija, privatizacija, uvajanje tržnih načel v storitve ipd. Socialno delo tako izgublja sposobnost za analizo in spreminjanje sistemskih, kolektivnih in individualnih razmer, ki nam organizirajo in določajo življenje. Koncept tveganja nadomešča koncept potreb, individualna krivda nadomesti imperativ solidarnosti. Kot kažejo tudi rezultati raziskave s socialnimi delavkami v Sloveniji in tuja literatura, se kljub demoralizirajočemu stanju v poklicu generira tudi upor. Socialno delo mora znova zavzeti svoje zagovorniško, kritično, radikalno stališče in ubraniti svoj mandat boja za človekove pravice in družbeno pravičnost.

Ključne besede: etika, neoliberalizem, tveganje, korporativizem, socialna država, kritično mišljenje.

Dr. Ana M. Sobočan je docentka in raziskovalka na Fakulteti za socialno delo. Njeni osrednji raziskovalni temata etika v socialnem delu in etika v raziskovanju. Kontakt: ana.sobocan@fsd.uni-lj.si.

Ethical dilemmas and challenges to humanism in contemporary social work

Social work is permeated with ethical dilemmas. These also arise from the conflict between humanistic principles and the ethical imperatives of social work with current orientations in social policy and macroeconomic processes. From this point of view, various elements and factors of the neoliberal structure are also relevant for understanding modern social work practices characterized by deregulation, deprofessionalization, privatization, introduction of market principles into services, etc. In this way, social work loses its capacity to analyze and change the systemic, collective and individual conditions that organize and determine our lives. The notion of risk replaces the notion of needs, individual blame replaces the imperative of solidarity, and so on. As the results of research with social workers in Slovenia and foreign literature show, resistance to the demoralizing situation in the profession does exist. Social work needs to resume its advocacy, critical, radical stance, and with the help of critical reflection and other methods defend its mandate for human rights and social justice.

Key words: ethics, neoliberalism, risk, corporativism, welfare state, critical thinking.

Ana M. Sobočan, PhD, is an assistant professor and researcher at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Her main foci in research are ethics in social work and research ethics. Contact: ana.sobocan@fsd.uni-lj.si.

Uvod

Praksa socialnega dela je neločljivo povezana z vsakokratnimi politično-ekonomskimi usmeritvami in procesi pa tudi s posameznimi odločitvami, ki nastajajo v politično-ekonomskem prostoru in vplivajo na družbo (Garrett, 2009; 2013; Spolander, Engelbrecht in Pullen Sansfaçon, 2016). Čeprav ima socialno delo poklicne vrednote in tudi specifični epistemološki okvir, iz katerega se napajajo metode dela in pristopi, ter poklicno identiteto, ki oboje povezuje, ga zaznamujejo tudi zakonodaja, pravilniki, politične usmeritve ipd., ki so zato »zunanj« socialnemu delu, vendar ga sooblikujejo v aktualno prakso socialnega dela.

Kot se strinjajo številni avtorji in avtorice s področja socialnega dela, ima velik vpliv na prakso socialnega dela (in izobraževanje za socialno delo) trenutni politično-ekonomski okvir (zahodnih) družb, tj. neoliberalizem (gl. npr. Ferguson in Lavalette, 2006; Wehbi in Turcotte, 2007; Rugowski, 2010; Wallace in Pease, 2011; Pemberton idr., 2016; Hyslop, 2018). V članku so predstavljeni nekateri elementi in dejavniki neoliberalne ureditve, prepoznani kot sklop vplivov na sodobno prakso socialnega dela. Vplivajo namreč na konflikt med humanističnimi načeli ter etičnimi imperativi socialnega dela in trenutnimi usmeritvami v socialnih politikah pa tudi na izbire in odločitve tistih, ki v socialnem delu delajo (socialne delavke in delavci) ali ga oblikujejo z vodstvenih položajev (direktorji centrov za socialno delo, vodje poklicnih organizacij, zaposleni na pristojnem ministrstvu, vladna telesa in ministri ipd.). V sklepnem delu članka so predstavljeni nekateri predlogi v zvezi z nujnim aktiviranjem socialnega dela proti učinkom neoliberalnih politik in za krepitev njegovih humanističnih vrednot in poklicne etike.

Neoliberalizem in erozija socialnega

Emancipacijski potencial socialnega dela danes je mogoče podpreti na relevanten način le, če razumemo »pravila igre [neoliberalizma] in njene globoke strukture« (Houston, 2012, str. 520). Avtorji s področja socialnega dela neoliberalizem označujejo kot enega temeljnih vplivov na sodobne socialne politike in prakso socialnega dela. Sam pojem neoliberalizem je težko opredeliti, saj je mogoče v literaturi najti zapise, ki ga označujejo na eni strani kot vsenavzočo silo, zeitgeist oz. duh časa (gl. Eagleton-Pierce, 2016), na drugi pa kot vsebinsko votel izraz, ki je namenjen predvsem ustvarjanju polemike, nima pa analitičnega dosega (gl. Springer, 2016). Definicije neoliberalizma, ki jih najdemo v literaturi, so različne, gotovo pa ga moramo razumeti kot politični in ekonomski projekt ter kot družbeni in kulturni fenomen; kot hibrid, ki izhaja iz kombinacije različnih dimenzij – ekonomske, politične, ideološke in socio-kulturne. Razvija se že vse od dvajsetih let 20. stoletja. Nekateri avtorji sicer pišejo o koncu neoliberalizma, a v tem članku se strinjam z Garrettom (2018; 2019), ki piše o »retorično na novo umerjenem neoliberalizmu« (*rhetorically recalibrated neoliberalism*): o poskusih z diskurzom preobleči, zamaskirati neoliberalizem, s pomočjo komunikacijskih strategij, ki želijo zakriti kontinuirane in temeljne cilje neoliberalnega projekta. Garrett (2019) prepoznava dejavne povezave med abstraktnimi teoretizacijami neoliberalizma in tem, kar se dogaja na delovnih mestih, doma, v skupnostih – in seveda tudi v socialnem delu.

Na socialno delo neoliberalne ideje vplivajo gotovo že več kot štirideset let – ne nazadnje je v Čilu uvajanje neoliberalizma pomenilo tudi zapiranje šol za socialno delo, preganjanje, zapiranje in celo umore socialnih delavk in delavcev. V sedemdesetih letih 20. stoletja je neoliberalizem pridobil podporne v političnih elitah velikih držav, od takrat naprej torej tudi zaznamuje sodobni globalni kapitalizem, katerega je od devetdesetih let tudi popolnoma prevzel s svojim avtoritarnim, restriktivnim in reakcionarnim etosom (Dale in Fabry, 2018).

Najpogosteje ga razumemo kot teorijo ekonomsko-političnih praks, temelječo na prepričanju, da je za družbe najbolje, da liberalizirajo in deregulirajo vsakovrstne, s podjetništvom in storitvami povezane zakonodaje, institucionalni okvir naj zdaj sestavljajo prosti trg in trgovanje ter pravice v zvezi z zasebno lastnino (Spolander, Engelbrecht in Pullen Sansfaçon, 2016). Neoliberalizem zahteva umik države iz ekonomskega in storitvenega sektorja, z argumentom večjih ekonomskih učinkov (Harvey, 2010). Neoliberalne politike so se uveljavile hitro in nesporno, vladajoče elite so se nanje privadile in jih sprejele, s tem pa so jih sprejele tudi celotne družbe.

Od devetdesetih let je neoliberalni sistem izrazito opazen tudi v nekdanjih socialističnih državah in v Vzhodni Evropi, pozneje se je še krepil v državah Evropske unije pod vplivom Bruslja (Dale in Fabry, 2018). Po nekaterih analizah naj bi Slovenija v celotni svoji regiji najpočasneje doživela ekonomsko transformacijo (Becker, 2016) in imela »neokorporativistični« režim ali koordiniran model kapitalizma, znotraj katerega naj bi združevala uspešno delovanje na makroekonomski ravni, z demokratičnimi načeli in najugodnejšim sistemom države blaginje (Bohle in Greskovits, 2007a; 2007b; Adam, Kristan in Tomšič, 2008).¹ O tem, da je bil vpliv neoliberalnih idej še posebej značilen za socialo, zdravstvo, izobraževanje in podobno, v Sloveniji piše npr. Hedžet Tóth (2012). Ule in Kurdija (2013) v svoji raziskavi ugotavljata uveljavljanje neoliberalnih in liberalnih načel, kot so individualizacija skrbi za zdravje, izkoriščanje neplačanega dela žensk v domačem okolju, zmanjševanje in ukinjanje socialnih transferjev. Popović in Lukšič (2012) trdita, da se je v Sloveniji po osamosvojitvi uveljavil tržni sistem, pri tem pa je šlo za nekritično posnemanje Zahoda. Krašovec (2016, str. 75) opozarja, da gre v Sloveniji na vsakdanji ravni, tj. »na ravni seminarjev na zavodu za zaposlovanje, obravnave primerov na centrih za socialno delo, dnevne politike in mikrofizike upravljanja v javnih institucijah, nevladnih organizacijah, kulturnih zavodih in drugje,« za posebno obliko institucionalne in individualne etike, ki deluje na ravni mikroorganizacije delovnih, medosebnih in socialnih razmerij kot »oblika subjektivnih drž in metod odzivanja, ki nima vnaprej določene vsebine ali pravih stališč«.

Kljub polomu ekonomskega in družbenega razcveta, ki ga je neoliberalizem obljubljal in ga je dokončno negiral pojav svetovne gospodarske krize, ki se je začel pred več kot desetletjem, dediščina neoliberalnih politik in pojmovanj ostaja vplivna in opazna, tako v kolektivni miselnosti kot v javnih politikah. Ob tem se krepijo tudi desničarske populistično-avtoritarne sile, ki pomagajo izrinjati prejšnje socialno-demokratične ureditve. Neoliberalizem namreč ni le ekonomska doktrina, generira tudi javne diskurze ter vpliva na politične in družbene izbire in možnosti (Spolander, Engelbrecht in Pullen Sansfaçon, 2016).

¹ Pri ocenah stanja v Sloveniji gre opozoriti, da temeljijo na analizah »zunanjih opazovalcev« in so bile narejene pred več kot desetletjem, zato situacije ne gre jemati tako optimistično, kot bom pokazala tudi v tem članku. Sicer pa so avtorji in avtorice v Sloveniji pozornost namenili npr. neoliberalizmu v šolstvu (gl. *Sodobna pedagogika*, letnik 59, št. 3). Naj opozorim tudi na *Inuksuit – pet balad o neoliberalizmu za otroke* Iztoka Osojnika (2013), ki je pomemben dokument časa v prostoru, kjer pravzaprav manjka analitičnega, celostnega kritičnega ovrednotenja sprejetja neoliberalnih idej v Sloveniji.

A kako je mogoče, da smo družbe sprejele takšne spremembe? Kot je ugotavljal Milton Friedman², ki je za način uvajanja novih politik uporabil izraz »šok terapija«, so hitrost, nenadnost in obseg ekonomskih sprememb sprožile psihološke reakcije, ki so olajšale prilagoditev na nove razmere (Dale in Fabry, 2018, str. 342). Foucaultova vladnost (*governmentality*) nam pomaga razumeti, da se neoliberalne reforme in prestrukturiranje družbe uveljavljajo s kompleksnim sistemom, ki pomeni vladanje ljudem in družbam ne le z »monopolom nad legitimnimi oblikami nasilja«, ampak tudi s pomočjo »prepričevanja« ljudi v nujnost tega vladanja in dominacije (Foucault, 2008). Vladnost prepriča ljudi, da sprejmejo legitimnost sistema kot nujnost – subjekti, ki se sistemu podredijo, so za to nagrajeni, tisti, ki se mu ne, pa kaznovani (Jönsson, 2019). Neoliberalna sporočila prepričujejo ljudi, da imajo nešteto možnosti, izbor in priložnosti ter da lahko vsakemu uspe, če se le dovolj potrudi. Posledica tega je, da so ljudje prepričani, da je karkoli mogoče, v resničnosti pa doživljajo razočaranja, marginalizacijo in viktimizacijo (Layton, 2010). V neoliberalni ureditvi je ključna individualizacija: posameznikom naj bi namreč uspelo zaradi lastnega trdega dela, naporov, spretnosti in znanja (po analogiji s tem, da naj bi v neoliberalizmu trg »naravno« nagrajeval uspeh in kaznoval poraz) (Cummins, 2018).

Tisti, ki ne dosegajo družbeno zaželenih ciljev, ki ne prispevajo k družbi v pomenu maksimalnih ekonomskih učinkov, so kaznovani, patologizirani in marginalizirani (Bay, 2018), v številnih državah pa že izključeni tudi iz minimalnih storitev ekonomskega in družbenega varstva (Reisch, 2013; Webb 2006). Socialne politike so izraz širših družbenih in kulturnih pogledov in prepričanj: v javnem, političnem in medijskem diskurzu so za prazno javno blagajno odgovorni prejemniki socialne pomoči (Cummins, 2018). Ti so zdaj pogosto označeni kot »fehtarji« ali »izkoriščevalci« (Grover in Piggott, 2005), kvazievgenična ideologija pa prelaga odgovornost za socialno prikrajšanost na »problematične družine« (Fronek in Chester, 2016). S takšno podlago se med neoliberalno ureditvijo in državo blaginje vzpostavlja poseben odnos: recesija, v imenu katere se krčijo pravice (ki se financirajo iz državnega proračuna), je le podaljšek neoliberalne agende, ki sprejemanje finančnih in drugih pomoči predstavlja kot moralni problem, saj naj bi ustvarjalo odvisnost in zmanjševalo samostojnost in samozadostnost vsakega posameznika (Leskošek, 2014; Cummins, 2015). Zmanjševanje pravic in storitev spremlja tudi ambivalenca strokovnih delavk in delavcev do uporabnikov storitev, ki postanejo »potrošniki« storitev, pogosto pa je – kot naznanjajo populistični politični diskurz in mediji – osrednje sporočilo: državne podpore ustvarjajo odvisnost, so previsoke, vsi, ki jih koristijo, varajo sistem in vsega tega si preprosto ne moremo več privoščiti, saj v blagajno plačujejo le tisti, ki »trdo in pošteno delajo« (Leskošek, 2017; Stark, 2011). Revščina npr. tako postane osebni problem in lastna odgovornost in je zdaj nepovezana s političnim, kulturnimi in drugimi dejavniki; vprašanje revščine tudi ni več povezano z vprašanji kolektivne odgovornosti in solidarnosti.

² Milton Friedman je bil eden od ustanoviteljev društva Mont Pelerin in ena od osrednjih osebnosti Čikaške šole za ekonomijo in tako eden od osrednjih akterjev pri oblikovanju neoliberalnih idej.

Vpliv neoliberalnih pristopov na socialno delo

Socialne politike in dejansko prakso v socialnem delu in socialnovarstvenih poklicih sooblikujejo različni vplivi, težnje in vrednote – a med njimi so pomembna tudi neoliberalna načela, kot sem jih opisala. Posledice neoliberalnih ekonomsko-političnih procesov za socialno delo oz. na krizo v socialnem delu (Ornellas idr. 2018) so dobro dokumentirane v mednarodni znanstveni literaturi, še posebej v zvezi s problemi in erozijo socialnodelovne poklicne identitete in etične prakse (Pullen Sansfaçon, 2011), erozijo poklicnih meja in deprofesionalizacijo (Asquith, Clark in Waterhouse, 2005), rekrutacijo in zadržanjem strokovnih delavk in delavcev (Spolander idr., 2010), poklicnimi pritiski in izgorevanjem (Evans idr. 2006), (ne)zadovoljstvom v službi ipd. (Lymbery, 2001).

Skupne lastnosti posledic neoliberalne ureditve tako lahko identificiramo na področju socialnih politik in prakse socialnega dela kot vse večjo marginalizacijo uporabnikov storitev, zmanjševanje storitev s področja preventive ter povečanje nadzora in upravljanja strokovnih delavk in delavcev (npr. Reisch, 2013; Rogowski, 2012). V praktičnem pomenu so delovne razmere zaznamovane z zmanjšanjem zaposlenih in večanjem delovnih obveznosti; s povečano obveznostjo evidentiranja in torej pisarniškega dela; s preusmerjanjem ljudi na iskanje pomoči v neformalnih mrežah in dobrodelnih organizacijah; in s prepoznavanjem elementov realnosti, ki so skupni socialnim delavkam in uporabnikom. Poklicna vloga socialnega dela se fragmentira, se pravi, da se procesi v praksi drobijo na manjše dele, to pa omogoča večji nadzor in zmanjševanje strokovne diskrecije pa tudi uvajanje delitev dela med socialne delavke in druge (tudi cenejše, manj kvalificirane poklice).

Podobno velja tudi za Slovenijo: Vesna Leskošek (2011) v analizi novejših in nove slovenske zakonodaje v zvezi s socialnim varstvom opozori na značilnosti, kot so deregulacija, deprofesionalizacija, privatizacija socialnega varstva in uvajanje trga. Za izvajanje socialnovarstvenih storitev strokovna izobrazba ni več relevantna; zakonodaja omogoča podjetizacijo, privatizacijo in novo upravljavsko miselnost, po kateri naj bi se socialno varstvo približalo funkcioniranju gospodarstva, z zavajajočimi in lepo zvenečimi pojmi, kot so modernizacija, posodabljanje, izbira, fleksibilnost. S takšnimi spremembami se seveda temeljito spreminja koncept socialne države, kot smo ga poznali do zdaj (Leskošek, 2011; 2017).

Socialno delo pod vplivom neoliberalizma postaja vse šibkejšo z več vidikov: kadrovske, strokovne, epistemološke. Socialno delo kot poklic v teh okoliščinah izgublja dolgotrajno temporalno referenco, ki je pogoj za sistematično transformacijo življenjskih potekov pa tudi sistemov socialnih politik. Socialno delo izgublja tudi nadindividualni pogled, ki omogoča kompleksno in sistematično razumevanje socialnih problemov in njihovih vzrokov. Izgublja temelj za argumentacije, povezane s socialnimi pravicami in pravičnostjo v odločitvah in se reducira na upravičenost in ekonomsko učinkovitost storitev. Koncept »stalnosti« v neoliberalnem sistemu prevlada nad konceptom družbene spremembe; koncepta učinkovitosti in merljivih rezultatov (ki so funkcionalni in takojšnji) postaneta pomembnejša od procesa, koncept individualne odgovornosti pa izrine kolektivno solidarnost.

V skladu z neoliberalnim premikom k osebni odgovornosti in krivdi se tudi vse več socialnega dela osredotoča na to, kako se bosta sama spremenila posameznica in posameznik, vse manj govora pa je o tem, kako je treba spremenjati institucije, politike in družbeno ureditev. Socialno delo je na lepem ločeno od identificiranja strukturnih in institucionalnih vidikov socialnih problemov in odzivanja nanje, saj naj bi bili uporabniki in uporabnice sami odgovorni za svoje stanje. Odmik od skupnostnega dela pomeni tudi okrnjeno mobilizacijo skupnosti in kolektivnih akcij (Gill, 2012). Socialne delavke in delavci so torej predvsem *street level bureaucrats* (Lipsky, 1980), tj. javni uslužbenci, birokrati, ki izvajajo državne politike, niso pa katalizatorji družbenih sprememb, čeprav jim sicer to nalaga njihova poklicna identiteta (Garrett, 2014; Noordegraaf, 2016).

Neoliberalne politike hkrati erodirajo javno podobo o učinkovitosti socialnovarstvenih storitev in priskrbijo ideološke podlage za sistematično demontažo države blaginje (Kus, 2006). Ta sporočila vplivajo na ustvarjanje strahu pred neučinkovitostjo delovanja institucij, ki onemogoča zaupanje v njihovo učinkovito (in tudi pravično) delovanje. Kot ugotavljajo Florin in drugi (2018) za romunske socialne delavke, ta sporočila pripomorejo tudi k občutkom samorazvrednotenja socialnih delavk (ne le javnega in političnega razvrednotenja njihove vloge). Strah, celo prepričanje glede neučinkovitosti pri javnosti in posebej pri uporabnikih in uporabnicah vpliva na to, da se tudi pri socialnih delavkah ustvarjajo občutki negotovosti, strahu pred neuspešnostjo in lastnim dvomom o sebi (Bay, 2018). S strahom pa je neločljivo povezan tudi fenomen tveganja, ki je prav tako eden osrednjih pojmov, ki se pojavljajo v zvezi z neoliberalizmom.

Koncept tveganja zelo vpliva tudi na usmeritve v praksi socialnega dela, ki naj bi bila vse bolj defenzivna, preveč proceduralizirana in osrediščena na merjenje tveganj in upravljanje z njimi. Tvegaje je pomemben diskurzivni konstrukt, ki oblikuje socialnodelovno znanje, prakso in etiko. Številni avtorji trdijo, da je usmerjenost socialnih politik in socialnega dela v današnjem času določa tveganje (*risk-led*), ne pa potrebe (*needs-led*) (Kemshall, 2002; Parton in O'Bryne, 2000; Green, 2007). Socialno delo naj bi zato konstruiralo uporabnike kot objekte tveganj, ki jih je treba preučevati, meriti in popravljati; kot objekt tveganja je tako uporabnik izpostavljen zaporedju disciplinirajočih praks, ki so namenjene preobrazbi in nadzoru (Stanford, 2010). V raziskavi, ki je sicer potekala v Avstraliji, je avtorica Stanford (2010) odkrila, da socialne delavke govorijo o tveganju kot o osebni lastnosti, tveganje je torej personalizirano in se napaja iz občutkov strahu. Ugotavljala je, da so socialne delavke tveganje razumele kot realnost in nenehno navzočo silo v svoji praksi; tveganje so doživljale kot osebno, ne kot sistemsko vprašanje; tveganje so dojemale kot izključno negativno in grožnjo; tveganje je bilo predstavljeno kot moralno vprašanje – svoje identitete in identitete uporabnikov in uporabnic so v zvezi s tveganjem pozicionirale v skladu z moralno primernostjo in neprimernostjo. Tudi pri odločanju v praksi, tj. pri etičnih dilemah in konfliktih, je po Stanford tveganje ključno: socialne delavke v njeni raziskavi so nekatere uporabnike doživljale kot izpostavljene tveganju (tj. ranljive tako v kontekstu svojega življenja kot

tudi v procesu pomoči, ki utegne biti preveč nadzorujoč, restriktiven, paternalističen) in hkrati kot tveganje (osebe so nevarne sebi in socialni delavki); pri tem so pogosto tudi sebe videle v eni od teh dveh vlog (so v nevarnosti – zaradi uporabnika pa tudi očitkov družbe – ali so same nevarnost za uporabnike, bojijo se, da jim ne bodo mogle pomagati). Vprašanje je: čemu bodo socialne delavke dale prednost, za koga bodo poskušale zmanjševati tveganje?

Navedeni sklop mehanizmov – tudi vsiljevanje načel trga, zmanjševanje finančnih sredstev, ki so na voljo za sam poklic in za potrebe uporabnikov socialnega dela, in neoliberalni diskurzi in populistične krilatice o tem, da nas država blaginje preveč stane in da uporabniki izkoriščajo državo – se združuje v skupnem cilju iztiriti etično prakso, demoralizirati in prestrašiti socialne delavke in delavce v praksi, razrahljati temelje socialnega dela in preobraziti odnos in poglede na to, kaj pomeni država blaginje. Cree (2013) se sprašuje, kako naj socialne delavke povečajo moč drugim, če pa kot uslužbenke v državnih institucijah nimajo nadzora niti nad lastnim poklicnim življenjem in identiteto? V kontekstu strukturnih okoliščin, ki določajo in omejujejo avtonomijo posameznice, je – kakšen paradoks – ključno prav to, kakšen bo odziv posameznice, socialne delavke, saj mora prav ona vsak dan sprejeti izbire, ki potrjujejo ali nasprotujejo prevladujočim usmeritvam.

Etične dileme in kriza socialnega dela

Etične dileme so stalnica v praksi socialnega dela, velikokrat preprosto zato, ker potrebe uporabnikov in uporabnic presegajo vire, ki jih ima na voljo socialno delo (Lymbery, 2001). Z neoliberalnimi idejami zaznamovane usmeritve, navodila, diskurzi v praksi socialnega dela vplivajo na generiranje etičnih dilem. Socialne delavke in delavci – ne pa npr. tudi vodje, odločevalci, politiki (tisti torej, ki navedene vire dodeljujejo socialnemu delu) – morajo doživljati razočaranja uporabnikov in uporabnic, poslušati morebitne očitke javnosti glede pomanjkanja virov in pravil glede tega, kdo in s kakšnimi pogoji je upravičen do finančne in drugih pomoči. Zato se pogosto počutijo nemočne in nezmožne pomagati ter vse bolj odtujene od svoje poklicne vloge (Pullen Sansfaçon, 2011; Sobočan, 2013).

S pojmom etična dilema mislim na izbire med dvema enako neustreznima možnostma, ki jo pogosto določa tudi konflikt moralnih vrednot. Vsekakor niso vse dileme, s katerimi se srečujejo socialne delavke, tudi etične, je pa socialno delo vsekakor prežeto z njimi (Sobočan, 2013), tudi zato, ker so lahko vprašanja, ki so za nekoga praktična ali tehnična, za drugega etični problemi (Banks, 2006).³ Skoraj praviloma izidi etičnih dilem niso samo pozitivni ali

³ Primer: delo zaposlenih na centrih za socialno delo določa *Katalog javnih pooblastil, nalog po zakonu in storitev, ki jih izvajajo CSD*, ki tudi opredeljuje, koliko časa lahko socialna delavka največ nameni posamezni storitvi oz. opraviilu ali aktu. Če določeno opravilo obsega dve srečanja z otrokom, socialna delavka nima podlage v dokumentnem sistemu in načrtovanju svojega delovnika, da opravi več srečanj, kadar s strokovnega vidika v posameznem primeru ocenjuje, da dve srečanja ne bosta dovolj. Za nekatere socialne delavke je praktično vprašanje, kako se omejiti na dve srečanja, za nekatere je etično vprašanje, ali in kako opraviti več srečanj, če obstaja strokovna ocena, da dve srečanja ne bosta dovolj.

preprosti, tako kot to niso niti razlogi za dilemo. Vendar ima veliko vlogo pri tem, kako etična je odločitev in kako jo bodo sprejeli deležniki, proces odločanja (Sobočan, 2012). Odločanje, ki ga lahko označimo kot etično, je proces, ki je premišljen od zunaj in od znotraj : a) je sistematičen, to je temeljit, motiviran, odgovoren, strokovno kompetenten in z znanjem podprt pristop, ki vključuje sposobnost za prepoznavanje in odzivanje na etične dimenzije prakse in delovnega okolja ter za ravnanja z njimi (med/osebni, inter/kolegialni, strukturni in družbeni vidiki); b) je samorefleksiven, se pravi, da vključuje poznavanje sebe (svojih vrednot, preferenc in prepričanj ter v kakšnem odnosu so te z strokovnimi vrednotami); kot tudi vednje, kakšne etične perspektive posameznica po navadi ima (tj. pristope etike skrbi, teleološke, deontološke, pragmatične ipd.) in sposobnost za prepoznavanje in evalvacijo lastnih moralnih sodb in za ravnanje z njimi (glede vedenja ljudi, situacij, dejstev ipd.).

V raziskavi, ki je že pred skoraj desetletjem in znova pred nekaj leti preučevala, kako z etičnimi dilemami ravna socialne delavke in delavci v Sloveniji, so pričevanja socialnih delavk pokazala: da v praksi skoraj ni več časa za pripravo, premislek, posvetovanje; tudi avtonomija in diskrecija v praksi sta za socialne delavke vse bolj omejeni; odločanje v praksi je polno hitrih in tehničnih odločitev za kratkoročne intervencije (Sobočan 2013; 2017; 2018). Podobno ugotavljajo tudi avtorji iz drugih evropskih držav, ki so raziskovali socialno delo v času neoliberalizma in še posebej v času varčevalnih ukrepov po svetovni gospodarski krizi 2007–2008 (t. i. *austerity*) (Garret in Bertotti, 2017; Ioakamidis, Santos in Herrero, 2014; Jordan in Drakeford, 2012; Karakgounis, 2017; Florin idr. 2018). V tem času so z vidika socialne politike najučinkovitejše in najbolj izvedljive rešitve določali predvsem strogo gospodarjenje in stroški – veliko manj pa strokovna presoja. Nadzor in vodenje prakse socialnega dela s cilji ekonomske učinkovitosti (npr. z omejevanjem zaposlovanja strokovnih delavk, ukinjanjem programov in storitev, avtomatizacijo določenih storitev, npr. dodeljevanja denarne socialne pomoči, z zviševanje normativov dela, nedostopnostjo supervizije in izobraževanj za socialne delavke, novimi orodji in pristopi za nadzor ljudi) (Gray idr., 2015) pomenita nevarnost, da se bodo socialne delavke v praksi pogosteje odločale predvsem tako, da bo njihovo delo finančno vzdržno v skladu z novimi standardi, npr. ne informirajo o vseh pravicah, ne ponudijo določenih storitev, izvajajo večji in natančnejši nadzor nad uporabniki (Sobočan, 2013). Konflikt med pomočjo ali sodelovalnimi odnosi in nadzorom ali disciplinirajočimi odnosi ustvarja stisko in notranja nasprotja v praksi socialnega dela; gre za etični konflikt, ki je podstat vsega ravnanja v praksi, konflikt, s katerim se socialne delavke in delavci srečujejo nenehno.

Pomembno pri tem pa je, da socialno delo vsekakor ni le žrtev neoliberalizma (Spolander, Engelbrecht in Pullen Sansfaçon, 2016). Tudi socialno delo se je neoliberalnim idejam sorazmerno hitro prilagodilo (Jordan, 2005) in številne organizacije ter socialne delavke in delavci brez spraševanja upoštevajo usmeritve in socialnopolitične odločitve, ki jih oblikujejo vlade ali drugi odločevalci. Raziskovalci ugotavljajo, da so se nekatere socialne delavke in delavci, ker so se hoteli umakniti pred strukturnimi spremembami, zatekli v terapevtsko ali klinično socialno delo (Wallace in Pease, 2011). Morda še

vedno lahko trdimo, kot je že petnajst let nazaj ugotavljal Lorenz (2005), da socialno delo ni razvilo kritičnosti do lastne vloge v spremembah, ki jih vpeljujejo neoliberalne ideje. Socialne delavke in delavci v praksi bi se morali odločati in odločiti, ali bodo ravnali v vsem tako, kot jim je bilo naročeno oz. v skladu z navodili, ki jih imajo, pa čeprav bi bila ta v neskladju z vrednotami poklica in načeli človekovih pravic; ali pa bodo iskali, kako skupaj z uporabniki in uporabnicami, pogosto v vse hujših okoliščinah, preprečevati nadzorovalen, disciplinirajoč in poniževalen odnos do ljudi.

Humanizem in etika v socialnem delu

Socialno delo, pri katerem prakso vodijo načela človekovih pravic, humanizma, demokratičnosti in prepoznavanje človečnosti in negovanje človeškega dostojanstva, vsekakor je mogoče.⁴ A kako izvajati etično, humanistično socialno delo? Kot je namreč ugotavljal Ife (2002) že pred dvema desetletjema, institucije, v katerih delajo socialne delavke, ne zagovarjajo etičnih vizij poslanstva socialnega dela. V socialnem delu po vsem svetu so posamezniki in posameznice pa tudi kolektivi in skupine, ki zavestno ravnajo v nasprotju z navodili, ki jih prepoznavajo kot neskladna s stroko in etiko socialnega dela. Takšna ravnanja opravičujejo s pomočjo vrednot socialnega dela – da namreč to počnejo zato, da bi v zaostrenih političnih in finančnih okoliščinah svojim uporabnikom sploh lahko še zagotovili človeka dostojno pomoč.

V raziskavi s socialnimi delavkami v Sloveniji, ki je bila izvedena v letih 2016/2017, so skoraj vse od 27 socialnih delavk, ki so odgovarjale na vprašanja v daljših narativnih intervjujih, navedle vsaj en primer, ko so same in še pogostejše skupaj s sodelavkami iskale in tudi našle način, kako zagotoviti potrebno pomoč in uresničiti strokovne vrednote kljub omejujočemu zakonodajnemu okviru ali različnim birokratskim in sistemskim oviram (Sobočan, 2017; 2018). Ravnanja so vključevala npr.: vzpostavljanje novih storitev, ki še niso obstajale oz. za katere v zakonodajnem okviru ni bilo možnosti; iskanje načinov za pridobitev denarne-socialne pomoči, kadar so ugotavljale, da jo oseba nujno potrebuje, čeprav do nje ni upravičena; vse do situacij, ki s samim socialnim delom niso povezane, a so socialne delavke prepoznale, da je treba zagotoviti osnovne razmere, da bi oseba lahko bila upravičena do pravic (takšen je bil primer osebe brez slovenskega državljanstva in celo brez dokumentov že vse od rojstva: manjša skupina socialnih delavk je potovala v tujino, da bi pomagale pridobiti osebni dokument, ki je v našem sistemu dodeljevanja pravic nujen).

Takšnih odzivov in ravnanj je v vsakodnevni strokovni praksi gotovo veliko⁵ (gl. npr. Gray in Webb, 2013), problematično pa je, da morajo za ohranjanje

⁴ Leta 2020 so poseben izziv za prakso socialnega dela pomenili tudi pandemija covid-19 in spremljajoči ukrepi, ki so vključevali tudi zapiranje socialnovarstvenih storitev in zavodov, krčenje finančne pomoči, delo brez osebnega stika ipd. Kot ugotavljajo raziskovalke in raziskovalci v raziskavi o etičnih izzivih v času pandemije (Banks idr., 2020), je etika v socialnem delu možna in še posebej nujna tudi v tako zaostrenih časih.

⁵ V letu 2020 je bila ena osrednjih dilem v praksi, kot kaže raziskava Banks idr. (2020), ali pri ravnanju v praksi upoštevati navodila nadrejenih in oblasti ali pa vrednote socialnega dela in strokovno znanje.

strokovnosti in etičnega odnosa socialne delavke in delavci tako pogosto delovati v neskladju s pravili in navodili: in tako sebe, pogosto pa tudi uporabnike in uporabnice izpostavljati možnim posledicam in ranljivosti. Gre namreč za dejanja upora. White (2009) je tako identificirala dva temeljna odziva v praksi socialnega dela na neoliberalno paradigmo: poimenovala ju je upor z odmikom (*resistance through distance*) in upor z vztrajanjem (*resistance through persistence*). Pojem »upor z odmikom« opisuje načine, s katerimi socialne delavke ustvarjajo ustvarjalne prostore svoje prakse, ki presegajo kaznovalne in omejujoče predpise in pravila, pojem »upor z vztrajanjem« pa opisuje načine, na katere socialne delavke uporabijo svoje znanje, da posredujejo pri odločanju in ravnajo kot zagovornice svojih uporabnikov. White tudi kategorizira ravnanja, s katerimi se socialne delavke upirajo politikam, ki so v konfliktu z vrednotami socialnega dela, in obsegajo: prilagajanje presoji oz. strateško manipulacijo podatkov o uporabnikih; izogibanje postopkom in hierarhijam odločanja s pomočjo zavlačevanja ali premeščanja (npr. celotna potrebna dokumentacija je pripravljena šele, ko vodilnih ni več v službi, odločiti pa se je treba takoj); intenzivnejše sodelovanje z nadrejenimi v primeru tistih nalog, ki se izvajajo po predpisanem poteku (s tem pri vodilnih vzpostavijo zaupanje v legitimnost svojih praks); ignoriranje navodil nadrejenih; cinizem (komentiranje praks in politik); umik iz aktivne participacije na delovnem mestu (pogosto odhajanje na bolniški stalež ali celo menjava službe) (White 2009).

Zgolj identifikacijo in analizo praks upora pa presega Banks (2016), ki je razvila koncept »etičnega dela« (*ethics work*). Pojem opisuje dnevna, včasih celo urna prizadevanja za ohranjanje etičnega pristopa in spoprijemanje z etičnimi dilemami in konflikti v strokovni praksi. Poudarek na besedi »delo« kaže, da je vpeljevanje in vzdrževanje etične prakse samo na sebi delo, ki zahteva napor, predanost in zavestno odločitev (ibid.). Nenehno etično delovanje je razdelila na več kategorij, ki so vse moralno zaznamovane in prežete z etično dimenzijo v praksi in obsegajo: identifikacijo etično relevantnih vidikov situacije (kaj se v določenem primeru dogaja, še posebej v zvezi s pravicami, odgovornostmi in posledicami), pozicioniranje v svoji strokovni vlogi (katero vlogo prevzeti v določeni situaciji z določenimi ljudmi in kako se gibati med različnimi vlogami), čustveno delo (skrbnost, sočutje; ravnanje s čustvi, krepitev zaupanja; odzivanje na čustva drugih); ukvarjanje z identiteto (kako z interakcijo, odnosom in ravnanjem posredujemo drugim informacijo, kakšna je naša strokovna in tudi osebna identiteta), premišljevanje in preudarjanje (odločanje o tem, katero ravnanje in odločitve so etično sprejemljivi in ustrezni), ukvarjanje z odnosi (kako vzpostavljamo dialog z drugimi; ukvarjanje z odnosi s pomočjo čustev, identitete in premišljenih ravnanj) in predstavljanje vidikov lastnega dela drugim (Banks, 2016).

Teoretizacija Sarah Banks kaže, kako razvejeni in kompleksni so elementi vsakodnevne prakse socialnega dela in kako je mogoče tudi z zavestnim in premišljenim vzpostavljanjem etičnih praks na vsakodnevni ravni, tudi kadar naše prakse ne vključujejo nenehnega upora ali postavljanja po robu trenutnim socialnim politikam, zagotoviti, da socialno delo ni le v službi dominantnih neoliberalnih diskurzov, ampak upošteva vrednote socialnega dela.

White (2009) in Banks (2016) pokažeta, kako se upirati praksam, ki niso v skladu z vrednotami, zapisanimi v kodeksih etike in globalni definiciji socialnega dela, in kako vzpostavljati in vzdrževati etični odnos, Hyslop (2018) pa celo ugotavlja, da bi se socialno delo lahko otreslo in bi se moralo otresti neoliberalizma, na temeljih svoje identitete poklica. Ker je socialno delo v vmesnem prostoru med potrebami uporabnikov in zahtevami sistema, je, kot meni Hyslop (2018), v zadnjih desetletjih razvilo nove spretnosti in znanja (npr. na področju reprezentacij, ravnanja z negotovostjo, obvladovanja ambivalentnosti in konflikta ter delovanja v dveh različnih svetovih hkrati), ki naj bi pripomogli k preseganju omejitev, ki jih vzpostavljajo neoliberalni diskurzi in politike.

Kako naprej?

Socialne delavke in delavci se zavedajo, da morajo človekove pravice sobivati s kolektivno odgovornostjo, saj razumejo, da je posamezne človekove pravice mogoče v vsakodnevnem življenju uresničevati le, če ljudje prevzamejo odgovornost drug za drugega in za okolje in če si prizadevajo za ustvarjanje vzajemnih odnosov v skupnostih. (*Globalna izjava o etičnih načelih v socialnem delu*, 2018, člen 2.4.)

Globalna izjava o etičnih načelih v socialnem delu (2018; slovenski prevod 2019) nas opozarja na kolektivno (in individualno) odgovornost v socialnem delu (na lokalni in globalni ravni) za udejanjanje človekovih pravic. Morda bi bilo te lažje uresničevati, če se socialnemu delu ne bi bilo treba ukvarjati s samohranitvijo in reševanjem konflikta med upoštevanjem strokovnih vrednot in odporom navodilom, ki jih oblikujejo politični odločevalci. Morda bi se tako socialne delavke in delavci lažje osredinili na soustvarjanje enakopravnejše in pravičnejše družbe za vse njene članice in člane, skupaj z uporabniki in na podlagi znanja in izkušenj.

Tudi v Sloveniji se zdaj srečujemo z velikimi izzivi legitimnosti, avtoriteti in mandatu socialnega dela, ki se očitno zanemarjajo, devalvirajo in demontirajo na več različnih področjih, kot so procesi reorganizacije, urejanje dolgotrajne oskrbe, zaščita otrok. Vse to so področja, kjer so v zadnjih letih raziskovalke in raziskovalci v socialnem delu, pogosto skupaj z uporabniki in uporabnicami ter ljudmi, ki delajo v praksi socialnega dela, dobro raziskali potrebe in ugotavljali smiselne rešitve, a niso bile implementirane (nekateri raziskovalke Fakultete za socialno delo, osebna komunikacija, 10.–15. 8. 2019). Izguba znanstvene, teoretske dimenzije je tesno povezana z depolitizacijo pa tudi z izgubo profesionalne identitete: novejša študija na Švedskem npr. ugotavlja, da imajo sodobni poudarki »modernizacije« in »profesionalizacije« v socialnem delu na Švedskem za cilj nadomeščanje kritične analize in perspektive za razumevanje in delo s socialnimi problemi (Jönsson, 2019).

Kot trdita Morley in Mcfarlane (2014, str. 336), je kritična refleksija lahko način upora neoliberalizmu, skupaj s kritičnimi in radikalnimi praksami, ki so blizu načelom enakosti, demokracije, družbene pravičnosti, človekovimi

pravicami. Pri tem je pomembno tudi izobraževanje za socialno delo, ki naj pripomore h kritičnemu, poglobljenemu in trajnostnemu znanju. Če imajo namreč socialne delavke in delavci dobro znanje o socialnem delu (še posebej če razumejo življenjski potek uporabnikov, socialno pravičnost in zatiranje, vrednote socialnega dela in pomen teh v praksi), lahko iz tega ustvarjajo strokovno in s tem tudi etično prakso. Če sta takšni razumevanje in znanje šibki, vsakodnevno prakso brez težav preplavijo organizacijska, proceduralna in menedžerska znanja, ki nadomestijo znanje socialnega dela. S tem se večja verjetnost, da bo etična podlaga socialnega dela erodirala in bodo socialne delavke in delavci le še procesirale in upravljale ljudi, s katerimi delajo. Morley in Macfarlane (2014, str. 352) sta pokazali, da se študenti in študentke, ki pridobijo spretnost kritičnega mišljenja, verjetneje poglobijo in razmislijo o idejah in teorijah, ki so jim izpostavljeni, in jih ne sprejemajo nekritično in nekontekstualizirano (znajo jih umestiti v življenjske situacije); problematizirajo ponotranjanje dominantnih diskurzov in ideologij; opozarjajo na domnevno nevtralnost »dejstev« ali mnenj in razmišljajo o kontekstih, razlogih in alternativnih scenarijih; ustvarjajo prostor za diskrecijo, v katerem lahko delujejo za etične in pravične izide za uporabnike kljub kontekstom, ki so lahko sovražni do kritičnih in emancipacijskih ciljev.

Če se vrnem k odgovornosti socialnih delavk in delavcev: ta je v tem, da – s pomočjo znanosti socialnega dela (teoretskih temeljev) in vpogleda v realnost življenj ljudi na robu v praksi – identificirajo, kje in kako se odmikamo od idealov demokratičnosti, humanizma, človekovih pravic in socialne pravičnosti. Socialne delavke in delavci se morajo prepoznati kot akterji, ki lahko delujejo in morajo delovati kolektivno, da bi rekonstruirali zaupanje v svoj poklic in moč znanja ter se povezali v družbena gibanja odpora. Socialne delavke in delavci lahko povedo in morajo povedati, da jim ni vseeno, sporočati, kako in kje se kršijo pravice in dostojanstvo ljudi, in dejavno zahtevati spremembe in se v zvezi s tem mobilizirati. Socialno delo, ki izhaja iz svojih temeljnih vrednot, lahko najde in mora najti svoj glas in samozavest, da zagovarja pomen univerzalnega dostopa do storitev, zahteva transparentno sprejemanje socialnih politik z vključevanjem stroke in uporabniških skupin in promovira idejo, da je delovanje v skladu s socialno pravičnostjo ključno za družbo in vse njene člane in članice (Spolander, Engelbrecht in Pullen Sansfaçon, 2016). Ne nazadnje *Kodeks etike socialnih delavk in delavcev Slovenije* (2021) v uvodnih določilih sporoča, da je »poslanstvo socialnih delavk in socialnih delavcev zagovarjanje družbene blaginje, spoštovanje človekovih pravic, solidarnosti, enakopravnosti in trajnosti« ter da z znanjem in spretnostmi, ki jih socialne delavke imajo, razvijajo samopomoč in samoorganizacijo ljudi, uporabnikov in uporabnic, izboljšujejo dostopnost do obstoječih in novih virov pomoči in vplivajo na zakonsko regulacijo socialnih pravic ter na prilagajanje in razvoj socialne politike.

Viri

- Adam, F., Kristan, P., & Tomšič, M. (2013). Između neoliberalizma i neokorporativizma: Estonija i Slovenija u komparativnoj perspektivi. *Revija za socijalnu politiku*, 15(2), 135–150.
- Asquith, S., Clark, C., & Waterhouse, L. (2005). *The role of the social worker in the 21st century: a literature review*. Edinburgh: Scottish Executive Education Department.
- Banks, S. (2006). *Ethics and values in social work*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Banks, S. (2016). Everyday ethics in professional life: social work as ethics work. *Ethics and Social Welfare*, 10(1), 35–52.
- Banks, S., Cai, T., de Jonge, E., Shears, J., Shum, H. Y. M., Sobočan, A. M., Strom-Gottfried, K., Truell, R., Perman, M. J. U., & Weinberg, M. (2020). Practising ethically during COVID-19: social work challenges and responses. *International Social Work*, 63(5), 569–583.
- Bay, U. (2018). Neoliberalism as an art of governance: reflecting on techniques for securing life through direct social work practice. *European Journal of Social Work*, 22(2), 201–211.
- Becker, J. (2016). Europe's other periphery. *New Left Review*, 11, 39–64.
- Bohle, D., & Greskovits, B. (2007a). Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics*, 30(3), 443–466.
- Bohle, D., & Greskovits, B. (2007b). The state, internationalization, and capitalist diversity in Eastern Europe. *Competition & Change*, 11(2), 89–115.
- Cree, V. (2013). New practices of empowerment. V M. Gray, & S. A. Webb (ur.), *The new politics of social work* (str. 145–158). Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Cummins, I. (2015). Reading Wacquant: social work and advanced marginality. *European Journal of Social Work*, 19(2), 263–274.
- Cummins, I. (2018). Poverty, inequality and social work: the impact of neo-liberalism and austerity politics on welfare provision. *Policy Press Scholarship Online*.
- Pridobljeno 17. 12. 2020 s 10.1332/policypress/9781447334804.001.0001
- Dale, G., & Fabry, A. (2018). Neoliberalism in Eastern Europe and the former Soviet Union. V D. Cahill idr. (ur.), *The Sage handbook of neoliberalism* (str. 234–247). Houndmills: Sage.
- Eagleton-Pierce, M. (2016). *Neoliberalism: key concepts*. London: Routledge.
- Evans, S., Huxley, P., Gately, C., Webber, M., Mears, A., Pajak, S., Medina, J., Kendall, T., & Katona, C. (2006). Mental health, burnout and job satisfaction among mental health social workers in England and Wales. *British Journal of Psychiatry*, 188(1), 75–80.
- Ferguson, I., & Lavalette, M. (2006). Globalization and global justice: towards a social work of resistance. *International Social Work*, 49(3), 309–318.
- Florin, L., Mihai, A., Gaba, D., Ciocănel, A., Rentea, G., & Munch, S. (2018). Romanian social workers facing the challenges of neo-liberalism, *European Journal of Social Work*, 22(2), 326–337.
- Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics: lectures at the College de France, 1978–79*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Fronek, P., & Chester, P. (2016). Moral outrage: social workers in the third space. *Ethics and Social Welfare*. Pridobljeno 14. 08. 2019 z doi:10.1080/17496535.2016.1151908
- Garrett, P. M. (2009). Marx and 'modernization': reading Capital as social critique and inspiration for social work resistance to neoliberalization. *Journal of Social Work*, 9(2), 199–221.
- Garrett, P. M. (2013). *Social work and social theory*. Bristol: Policy Press.
- Garrett, P. M. (2014). Re-enchanting social work? The emerging 'spirit' of social work in an age of economic crisis. *British Journal of Social Work*, 44(3), 503–521.
- Garrett, P. M. (2018). *Welfare words: critical social work and social policy*. London: Sage.
- Garrett, P. M. (2019). What are we talking about when we talk about 'Neoliberalism'. *European Journal of Social Work*, 22(2), 188–200.

- Garrett, P. M., & Bertotti, T. F. (2017). Social work and the politics of 'austerity': Ireland and Italy. *European Journal of Social Work*, 20(1), 29–41.
- Gill, S. (ur.). (2012). *Global crises and the crises of global leadership*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Globalna izjava o etičnih načelih v socialnem delu (2018). Pridobljeno 1. 9. 2019 s <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2019/09/GLOBAL-SW-STATEMENT.-SLOVENE-TRANSLATION.pdf>
- Gray, M., Dean, M., Agllias, K., Howard, A., & Schubert, L. (2015). Perspectives on neoliberalism for human service professionals. *Social Service Review*, 89(2), 368–392.
- Gray, M., & Webb, S. A. (ur.) (2013). *The new politics of social work*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Green, D. (2007). Risk and social work practice, *Australian Social Work*, 60(4), 395–409.
- Grover, C., & Piggott, L. (2005). Disabled people, the reserve army of labour and welfare reform. *Disability & Society*, 20(7), 705–717.
- Harvey, D. (2010). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hedžet Tóth, C. (2012). Koliko morale prenese bogastvo. *Anthropos*, 225–226(1–2), 324–342.
- Houston, S. (2012). Reviewing the coming crisis in social work: a response to Longhofer and Floersch. *Research on Social Work*, 22(5), 520–522.
- Hyslop, I. (2018). Neoliberalism and social work identity. *European Journal of Social Work*, 21(1), 20–31.
- Ife, J. W. (2002). *Community development: community based alternatives in an age of globalisation*, 2nd ed. Frenchs Forest: Longman.
- Ioakimidis, V., Santos, C. C., & Herrero, I. M. (2014). Reconceptualizing social work in times of crisis: an examination of the cases of Greece, Spain and Portugal. *International Social Work*, 57(4), 285–300.
- Jönsson, J. H. (2019). Servants of a 'sinking Titanic' or actors of change? Contested identities of social workers in Sweden, *European Journal of Social Work*, 22(2), 212–224.
- Jordan, B. (2005). New labour: choice and values. *Critical Social Policy*, 25(4), 427–446.
- Jordan, B., & Drakeford, M. (2012). *Social work and social policy under austerity*. London: Palgrave Macmillan.
- Karagkounis, V. (2017). Social work in Greece in the time of austerity: challenges and prospects. *European Journal of Social Work*, 20(5), 651–665.
- Kemshall, H. (2002). *Risk, social policy and welfare: introducing social policy*. Buckingham: Open University Press
- Kodeks etike socialnih delavk in delavcev (2021). Pridobljeno 1. 5. 2021 s: <https://dsdds.splet.arnes.si/kodeks-etike/>
- Krašovec, P. (2016). Še enkrat o neoliberalizmu iii: psihoafektivni učinki neoliberalizma in neoliberalna subjektivnost. *Andragoška spoznanja*, 22(2), 67–79.
- Kus, B. (2006). Neoliberalism, institutional change and the welfare state: the case of Britain and France, *International Journal of Comparative Sociology*, 47(6), 488–525.
- Layton, L. (2010). Irrational exuberance: neoliberal subjectivity and the perversion of truth. *Subjectivity*, 3(3), 303–322.
- Leskošek, V. (2011). Uvajanje neoliberalnega koncepta novega javnega menedžmenta v socialne dejavnosti. *Socialno delo*, 50(1), 43–45.
- Leskošek, V. (2014). From welfare fraud to welfare as fraud. V T. Harrikari, P. L. Rauhala, & E. Virokannas (ur.), *Social change and social work: the changing societal conditions of social work in time and place* (str. 49–65). Farnham and Burlington: Ashgate.
- Leskošek, V. (2017). Novi oblici nadzora u socijalnom radu i socijalnoj politici: primjer Slovenije. *Ljetopis Socialnog rada*, 24(3), 399–414.

- Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy: the dilemmas of individuals in the public service*. New York: Sage.
- Lorenz, W. (2005). Social work and a new social order: challenging new liberalism's erosion of solidarity. *Social Work and Society*, 3(1), 93–101.
- Lymbery, M. (2001). Social work at the crossroads. *British Journal of Social Work*, 31(3), 369–384.
- Morley, C., & Macfarlane, S. (2014). Critical social work as ethical social work: using critical reflection to research students' resistance to neoliberalism. *Critical and Radical Social Work*, 2(3), 337–355.
- Noordegraaf, M. (2016). Reconfiguring professional work changing forms of professionalism in public services. *Administration & Society*, 48(7), 783–810.
- Ornellas, A., Spolander, G., Engelbrecht, L. K., Sicora, A., Pervova, I., Martinez-Roman, M.-A., Law, A. K., Shajahan, P. K., Dores Guerreiro, M. des, Casanova, J. L., Garcia, M. L. T., Acar, H., Martin, L. & Strydom, M. (2018). Mapping social work across 10 countries: structure, intervention, identity and challenges. *International Social Work* 62(4): 1183–1197.
- Osojnik, I. (2013). Inuksuit – pet balad o neoliberalizmu za otroke. *Sodobnost*, 77, 4.
- Parton, N., & O'Byrne, P. (2000). *Constructive social work: towards a new practice*. Houndmills: Macmillan Palgrave.
- Pemberton, S., Fahmy, E., Sutton, E., & Bell, K. (2016). Navigating the stigmatised identities of poverty in austere times: resisting and responding to narratives of personal failure. *Critical Social Policy*, 36(1), 21–37.
- Popović, D., & Lukšič, I. (2012). Politika zidu. *Teorija in praksa*, 49(2), 238–300.
- Pullen Sansfaçon, A. (2011). Ethics and conduct in self-directed group work: some lessons for the development of a more ethical social work practice. *Ethics and Social Welfare*, 5(4), 361–379.
- Reisch, M. (2013). Social work education and the neo-liberal challenge: the US response to increasing global inequality. *Social Work Education*, 32(6), 715–733.
- Rogowski, S. (2010). *Social work: the rise and fall of a profession?* Bristol: The Policy Press.
- Rogowski, S. (2012). Social work with children and families: challenges and possibilities in the neoliberal world. *British Journal of Social Work*, 42(5), 921–940.
- Sobočan, A. M. (2012). A gay applicant who wants to adopt a child: a case from Turkey: commentary 2. V S. Banks, & K. Nohr (ur.), *Practising social work ethics around the world: cases and commentaries* (str. 143–146). London, New York: Routledge.
- Sobočan, A. M. (2013). *Etika v socialnem delu* (doktorska disertacija). Ljubljana: A. M. Sobočan.
- Sobočan, A. M. (2017). Professional identities of social workers in Slovenia. V M. Engen, M. Appel Nissen, & L. Uggerhøj (ur.), *Challenges in social work research: conflicts, barriers and possibilities in relation to social work: book of abstracts* (str. 326–327). Aalborg: Aalborg University, Department of Sociology and Social Work Research. DOI:10.1080/13691457.2019.1640004.
- Sobočan, A. M. (2018). Critical incident drawn from an interview – „tell me about something that kept you awake at night?” or „tell me about an ethical dilemma?": lecture at „Professional ethical identity re-examined” at 8th European Conference for Social Work Research, Edinburgh, European Social Work Research Association, 20. 4. 2018.
- Spolander, G., Engelbrecht, L., & Pullen Sansfaçon, A. (2016). Social work and macro-economic neoliberalism: beyond the social justice rhetoric, *European Journal of Social Work*, 19(5), 634–649.
- Spolander, G., Martin, L., Cleaver, P., & Daly, G. (2010). *Scoping a social work career framework: pilot project undertaken with five local authorities in the West Midlands*. Coventry: Coventry University.
- Springer, S., (2016). Fuck neoliberalism. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 15(2), 285–292.

- Stanford (2010). Responding to the moral dilemmas of risk in social work practice. *The British Journal of Social Work*, 40(4), 1065–1080.
- Stark, C. (2011). Neoliberalizem – izzivi za prakso in etiko socialnega dela. *Socialno delo* 50(3–4), 197–204.
- Ule, M., & Kurdija, S. (2013). Self-rated health among women and their assessment of the health care system. *Zdravstveno varstvo*, 52(2), 87–98.
- Wallace, J., & Pease, B. (2011). Neoliberalism and Australian social work: accommodation or resistance? *Journal of Social Work*, 11(2), 132–142.
- Webb, S. A. (2006). *Social work in a risk society: social and political perspectives*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Wehbi, S., & Turcotte, P. (2007). Social work education: neoliberalism's willing victim? *Critical Social Work*, 8(1), 1–9.
- White, V. (2009). Quite challenges? Professional practice in modernised social work. V J. Harris, & V. White (ur.), *Modernising social work: critical considerations*. Bristol: Policy Press (str. 129–144).

Darja Zaviršek, Sonja Bezjak

Zeleno socialno delo in okoljska pravičnost na primeru vode in hidroenergije

Zeleno socialno delo poudarja, da človeka ni mogoče ločiti od naravnega okolja, v katerem živi, (upoštevajoč floro in favno) in da je potrebno holistično razumevanje naravnih struktur in neživega okolja. Cilj zelenega socialnega dela je razvijanje socialnodelovne prakse, ki upošteva soodvisnost med obojim, človekom in naravo, redistributivno pravičnost in omogoča refleksijo o neenaki razporeditvi družbene moči. Okoljske katastrofe neenakomerno vplivajo na ljudi in bolj prizadenejo tiste, ki so ekonomsko najranljivejši; to se kaže v zdravju in duševnem zdravju ljudi. Članek analizira vprašanje okoljske pravičnosti in okoljskega žalovanja, ki se nanaša na ravnanje z vodnimi viri in uporabo hidroenergije. Tasičervelja za »zeleno energijo«, a treba je upoštevati študije, ki hidroenergijo vidijo kot vzrok okoljskega opustošenja. Zeleno socialno delo mobilizira skupnosti in posameznike, da opozarjajo na nove neenakosti. Članek se osredotoči na regijo Jugovzhodne Evrope, kjer je veliko nasprotovanj lokalnega prebivalstva proti gradnji novih hidroelektrarn. Podrobno opisan primer iz Bosne in Hercegovine, kjer so »pogumne ženske Kruščice« uspešno ustavile interese lokalnih in mednarodnih investitorjev in korporacij za gradnjo hidroelektrarn v lokalnem okolju in okrepile skupnostno solidarnost, ima veliko izpovedno moč tudi za zeleno socialno delo.

Ključne besede: zeleno socialno delo, hidroelektrarne, okoljske katastrofe, Jugovzhodna Evropa, okoljska pravičnost, Kruščica.

Prof. dr. Darja Zaviršek poučuje in raziskuje na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani, kjer je vodja Katedre za socialno vključevanje in pravičnost. Kontakt: darja.zavirsek@fsd.uni-lj.si.

Dr. Sonja Bezjak, je raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, v prostem času vodi Muzej norosti, nevladno organizacijo, kjer se v praksi poteguje za uresničevanje socialne in okoljske pravičnosti. Kontakt: sonja.bezjak@fdv.uni-lj.si.

Green social work and environmental justice in the case of water and hydropower

Green social work emphasizes that humans and the natural environment (taking into account flora and fauna) should not be separated and that a holistic understanding of human and natural structures is necessary. The goal of green social work is to develop social work practices that promote human-nature interdependence, redistributive justice, and is critical to new social inequalities. Environmental disasters impact people unequally and affect those who are most economically vulnerable more severely; this is also reflected in people's health and mental health outcomes. The article presents an analytical example of environmental justice and environmental grief concerning the water resources and the use of hydropower plants. Despite the latter being understood as "green energy", the article emphasizes the need to consider studies that see hydropower plants as a cause of environmental degradation. As green social work mobilizes communities and individuals to resist new inequalities, the article focuses on Southeast Europe, where there is much local resistance to the construction of new hydropower plants. The case from Bosnia and Herzegovina is described in detail, where the "brave women of Kruščica" successfully stopped the interests of local and international investors and corporations from building hydropower plants in the local area and strengthened community solidarity. This is a powerful story for understanding green social work.

Key words: green social work, hydroelectric power, environmental disasters, Southeast Europe, environmental justice, Kruščica.

Darja Zaviršek, PhD, is a professor and researcher at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: darja.zavirsek@fsd.uni-lj.si.

Sonja Bezjak holds a PhD in Sociology and is currently working as a researcher at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. As a volunteer, she runs a civic-society organization called Museum of Madness, where she is actively engaged in activities for social and environmental justice. Contact: sonja.bezjak@fdv.uni-lj.si.

Uvod

Okoljske krize vplivajo na življenje posameznikov, skupnosti in celotnih družb in povzročajo uničevanje lokalnih okolij, ekonomskih panog, povezanih z biodiverzitetno določenega okolja, ekonomsko pomanjkanje, bolezni, hendikep in preseljevanje ljudi, ki med begom pred okoljskimi problemi tvegajo svoja življenja. A to je šele začetek procesa okoljskih uničenj, ki bodo trajno vplivala na življenje ljudi. Socialno delo, ki se ukvarja prav z ljudmi v različnih življenjskih stiskah, se mora zato vključiti v globalne tokove razumevanj okoljske pravičnosti in se dejavno vključiti v procese, ki poskušajo preprečiti degradacije okolij in okoljske katastrofe.

V članku bova pojasnili koncept zelenega socialnega dela in nekaj ključnih pojmov v njem. Problem okoljskih katastrof bova razložili na primeru vode in njene uporabe v tako imenovani »zeleni« hidroenergiji, ki pa ni več dovolj »zelen« odziv na današnje okoljske težave. Prikazali bova, kako zelo pomembno je, da skupnost odloča o tem, kako se bo zaradi gradnje novih hidroenergetskih objektov spreminjalo lokalno okolje. Ljudje morajo soodločati o zelenih energijah, namesto da že tako degradirana in ekonomsko opustošena okolja postajajo objekt globalnega izkoriščanja. Ob tem je pomembna tudi ozaveščenost socialnih delavk in delavcev.

Zeleno socialno delo

Čeprav je v socialnem delu ekološka paradigma že dolgo znan koncept, ki se je v preteklosti nanašal na holistično razumevanje človeka, struktur in okolja, v Sloveniji ne poznamo ekološkega socialnega dela, ki bi bilo kritično do kapitalističnega ropanja in uničevanja okolja ter bi intersekcijsko in individualno reševalo problem in njegove posledice. Ena od prvih avtoric, ki so začele uporabljati sintagmo »zeleno socialno delo«, je bila Lena Dominelli (2012)¹. V socialnem delu je znana kot začetnica feminističnega in antirasističnega socialnega dela, zato je tudi konceptu zelenega socialnega dela pridala kritično, antikolonialno in antikapitalistično razsežnost.

V Sloveniji smo se o zelenem socialnem delu v strokovni javnosti prvič pogovarjali na sedmem kongresu socialnega dela (2019)². Ugotovili smo, da je zanimanje zanj, pričakovano, izjemno majhno. Prepričali smo se o tem, da tudi v Sloveniji socialne delavke nimajo, kot poudarja Dominelli, strokovne samozavesti in da so premalo proaktivne pri določitvi meja socialnega dela in pri iskanju novih smeri v socialnem delu (Dominelli, 2012, str. 41). Nezanimanje za zeleno socialno delo je povezano tudi s tem, da je v postsocialističnih državah ekološka zavest slabo razvita in imajo tudi politični odločevalci velik problem z »zeleno politično voljo«. Posledica tega je, da so ljudje slabo organizirani, ko se postavijo po robu globalnim investitorjem, ki z lokalnimi

¹ Lena Dominelli je s svojim znanstvenim opusom zelo vplivala tudi na slovensko tradicijo socialnega dela. To se najbolj kaže v magistrskem programu Socialna pravičnost in radikalne perspektive v socialnem delu, ki smo ga razvili na Katedri za proučevanje socialne pravičnosti in vključevanja na Fakulteti za socialno delo.

² Kongres je konceptualno vodila omenjena katedra.

politiki in drugimi vplivnimi akterji izkoriščajo naravne vire na račun ljudi in biodiverzitete. Večina ljudi o teh procesih ne ve veliko in se redko udeležuje okoljskih protestov.

Interes za zeleno socialno delo se je v Sloveniji povečal leta 2020, ko se je zgodilo več uporov proti političnim odločitvam, ki ogrožajo preskrbo s pitno vodo, proti vse pogostejšim okoljskim katastrofam, ki jih zagrešijo tuja ali slovenska podjetja, in proti gradnji novih hidroelektrarn v času, ko se zahodne države od njih že poslavlajo. Poglejmo si nekaj ključnih konceptov, ki jih zagovarjajo teoretiki vzdržnega razvoja in ki so se uveljavili tudi v zelenem socialnem delu.

Zeleno socialno delo

Zeleno socialno delo je smer socialnega dela, ki izhaja iz ugotovitve, da človeka ni mogoče ločiti od okolja, v katerem živi, in da je potrebno holistično razumevanje obojega, vedenja človeka in struktur (kapitalizma, neoliberalizma). Okolje je, kot poudarja Dominelli (2012, str. 7), družbeno konstruirana entiteta, ki jo je treba spoštovati ves čas, tudi takrat, ko jo ljudje uporabljajo, da bi s posegi v okolje zadovoljili svoje potrebe in interese ter dosegli določene cilje. Cilj zelenega socialnega dela je razvijati socialnodelovne prakse, ki varujejo okolje (floro in favno) in človeka ter omogočajo razumevanje soodvisnosti med obojim. Človekovi posegi v okolje morajo temeljiti na načelih redistributivne pravičnosti in blaginje za vse ljudi, pri tem pa se je treba zavedati neenake razporeditve družbene moči. Zato je zeleno socialno delo vedno občutljivo za marginalizirane in revne ljudi ter se zavzema za antirasistične in druge antizatirske prakse.

S takšnim odnosom lahko socialno delo vpliva na nekatere škodljive okoljske prakse, kot so okoljska degradacija, industrijsko onesnaženje, pretirana poraba virov pri nekaterih ljudeh, podnebne spremembe, migracije, ki jih povzročijo naravne katastrofe in konflikti med ljudmi, ki bodo postali vse hujši, saj je neonesnaženih naravnih virov vse manj.

Okoljska pravičnost

Koncept okoljske pravičnosti (ang. *environmental justice*) izhaja iz predpostavke, da naravni viri, ki jih je človek že zelo ogrozil in porabil za življenje in ustvarjanje dobička, niso enakomerno porazdeljeni med ljudmi in da nekateri ljudje živijo v izjemno opustošenih okoljih in niso deležni enakosti, ko gre za dostopanje do temeljnih virov (čista pitna voda, zrak in zemlja). Okoljska pravičnost pomeni zahtevo po porazdelitvi ekoloških tveganj in bremen, saj nimajo vsi ljudje enakega dostopa do naravnih virov in neokrnjenega okolja; je del prizadevanj za človekove pravice. Naravno okolje nikakor ni ločeno od socialnih kontekstov, zato ga moramo intersekcijsko razumeti v prepletenosti z razrednimi razlikami, spolnimi neenakostmi, etničnimi mejami, starostjo, hendikepom in drugimi človeškimi posebnostmi, ki generirajo neenakosti.

Revnejši in socialno ogroženi ljudje pogosteje živijo tam, kjer je velik hrup (hitre ceste, železnica), dihaajo slabši zrak (ob tovarnah, sežigalnicah), pijejo

slabo vodo in so zato bolj ogroženi kot premožnejši, da zbolijo in prej umrejo (Malovrh, 2020a; 2020b). Nekatere študije opozarjajo na primer na povezavo med demenco in življenjem ob hrupnih cestah in železnicah (Ferguson, 2017).

Tega se vse bolj zavedajo tudi ljudje, ki živijo na območjih, kjer mreže lokalnih in globalnih investorjev načrtujejo gradnje hidroelektrarn in z njimi jezove ter vsakovrstne regulacije rek, ki bodo zarezale v življenje lokalnega prebivalstva. Lokalno prebivalstvo v okoljskih protestih v Jugovzhodni Evropi in Sloveniji proti gradnji novih hidroelektrarn izraža vse večjo zaskrbljenost. Hidroelektrarne namreč omejijo neposredni dostop lokalnega prebivalstva do vodnega vira, ljudje so prisiljeni spreminjati lokalno produkcijo, včasih postanejo okoljski begunci, ne morejo imeti dobička od zelenega turizma in sodelovati pri ekološki pridelavi hrane. Okoljske neenakosti zaznamujejo življenja ljudi za več generacij. Ženske so ob tem še posebej ogrožene, zato ni nenavadno, da so pri številnih protestih prav one zelo dejavne (Bezjak in Zaviršek, 2020).

Ponekod se je uveljavil koncept okoljskega rasizma (ang. *environmental racism*), ki se nanaša na okoljske politike, prakse in uredbe, zaradi katerih določene etnične skupine trpijo zaradi večje količine okoljskih bremen, imajo malo možnosti, da sodelujejo pri odločanju, ali pa so iz odločanja povsem izključene (Bullard, 2001). Koncept okoljskega rasizma opozarja, da je treba upoštevati vplive tako na okolje kot na ljudi in upoštevati glas lokalnega prebivalstva, ki je v primerih gradnje hidroelektrarn neposredno prizadeto. Če bi raziskali socialne in ekonomske vplive takih gradenj, bi se morali vprašati, kako bo gradnja vplivala na družbeno kohezivnost; kakšne so možne kulturne spremembe, ko gre za območja kulturnega pomena; kakšen je vpliv na nekmetijske ekonomske dejavnosti (ki dobivajo manj vladnih transferjev); kakšen je vpliv na zdravje ljudi; ali bo ljudem grozila preselitev (zaradi spremembe ravni vodne gladine in poplav); kakšna bo vrednost lokalno uporabljene oziroma prodane hidroenergije; kako se bo spremenila vrednost nepremičnin in transportnih možnosti za ljudi (Brown in dr., 2009, str. 306)³.

Okoljske katastrofe, revščina in zdravje ljudi

Okoljske katastrofe povzročajo obubožanje lokalnega prebivalstva na različnih delih sveta. Zaradi njih se povečuje revščina, ki je ena od najsurovejših oblik družbene neenakosti in pomeni nasilje nad posamezniki in posameznicami. Revščina vpliva na telesno in duševno zdravje ljudi. Ian Ferguson (2017), David Stuckler idr. (2017) in številni drugi opozarjajo na tesno zvezo med materialnimi problemi ljudi, duševno stisko in psihiatričnimi diagnozami. V ZDA in Grčiji se je v obdobju ekonomske krize po letu 2008 zelo povečalo število samomorov, ki jih imenujejo kar ekonomski samomori, povezani z nezaposlenostjo; v Grčiji se je njihovo število zvišalo za kar 60 % (Ferguson 2017, str. 13). Okoljske katastrofe bodo vplivale na prihodnjo revščino ljudi po vsem svetu, ta pa na slabšanje telesnega in duševnega zdravja ljudi.

³ Raziskovalci tudi poudarjajo, da bi bilo treba izračunati stroške celotnega življenjskega kroga jezusa: fazo načrtovanja, izgradnjo, fazo delovanja in njegov vpliv na ljudi in na koncu tudi fazo odstranitve jezusa.

Okoljski aktivizem

Socialne delavke so lahko zagovornice pravic lokalnega prebivalstva, mobilizirajo in organizirajo ljudi v boju proti kapitalu in škodljivim politikam, spodbujajo skupnosti, lobirajo, da bi vplivale na politične odločevalce, in s svetovalnim in terapevtskim delom podpirajo posameznike in skupine, ki se znajdejo v materialni ali duševni stiski. V okoljski aktivizem so vključene socialne delavke z vsega sveta; njihovo število je sicer majhno, vendar imajo pogosto pomembno vlogo. Medha Patkar, na primer, je indijska socialna delavka in aktivistka za reke, ki je od sredine osemdesetih let 20. stoletja mobilizirala množične pohode in miroljubne proteste proti izgradnji jezusa Sardar Sarovar, zaradi katerega so že preselili tisoče staroselcev in potopili prostrana kmetijska in gozdna območja⁴ (Leslie, 2005, str. 37).

Okoljsko žalovanje

Okoljsko žalovanje je posledica travmatične izkušnje izgube okolja, kot smo ga poznali, zaradi slabšanja okoljskih razmer po svetu. Danes so okoljskemu žalovanju najbolj izpostavljeni ljudje, ki imajo okrnjen dostop do pitne vode, čistega zraka in zemlje, ter znanstveniki, ki se vsak dan srečujejo s povečevanjem okoljske krize. Ti pripovedujejo o telesnih in čustvenih bolečinah, ki jih doživljajo, ko iz leta v leto na raziskovalnih terenih opazujejo vse večjo okoljsko degradacijo zemlje in uničevanje živali. Nekateri želijo ubežati okoljskemu žalovanju, izstopiti z določenega znanstvenega področja, drugi pa svetujejo, da mora človek postati »neobčutljiv« in robustnejši. V obeh primerih gre za odzive, ki nas lahko skrbijo. Socialne delavke se bodo v prihodnosti ukvarjale z ekološkim žalovanjem posameznikov in skupnosti; spodbujati bodo morale mobilizacijo ljudi za spremembe, vztrajanje pri okoljski pravičnosti in zelenem socialnem delu ter biti dejavne pri terapevtskih procesih travmatiziranih.

Voda, hidroelektrarne in negativni učinki »zelenih energij« na življenje ljudi

Kako pomembno je za zagotovitev načel zelenega socialnega dela ravnanje z vodnimi viri? Delež porabe vode se razlikuje med regijami in državami. Razmerja med zalogami vode, obnovljivimi vodnimi viri⁵ in količino porabljene vode v prihodnosti bodo povečevala globalne neenakosti.⁶ Poleg regijskih razlik postaja, globalno gledano, pitna voda vse redkejša dobrina zaradi rasti prebivalstva, vse intenzivnejše porabe vode v kmetijstvu, industriji in gospodinjstvih in zaradi

⁴ Medha Patkar je leta 1992 za svoje delo prejela The Goldman Environmental Prize (b. d.).

⁵ Naravni obnovitveni procesi tekočih voda so na ravni države opredeljeni kot uspešnost ohranjanja stanja (notranjih, državnih) rek in podtalnice, ki se polnijo s padavinami (Ritchie in Roser, 2020).

⁶ Države OECD porabijo 20–25 % svetovne vode; države BRICS okoli 45 %; države ROW pa skupaj 30–33 % (Ritchie in Roser, 2020).

povečevanja temperature v ozračju. Po oceni Svetovne banke bi bilo od 100 do 400 milijonov ljudi izpostavljenih tveganju lakote, če bi se temperatura ozračja povišala za 2 stopinji Celzija, ena do dve milijardi ljudi pa bi lahko ostali brez ustrezne vode (Združeni narodi, 2019)⁷.

Ob vsem tem velja hidroenergija še danes v mnogih delih sveta (tudi v Sloveniji) za vzdržno⁸ razvojna strategijo,⁹ ki naj bi pripomogla h gospodarski rasti, zmanjšanju revščine in znižanju stroškov za proizvodnjo energije (Dogmus in Nielsen, 2019; Jakomin, 2019). Ob tem se pogosto molči o raziskavah, ki dokazujejo, da so njeni učinki prav nasprotni. Svetovna komisija za jezove je leta 2000 objavila poročilo, v katerem ugotavlja, da jezovi, ki spreminjajo reke in preusmerjajo njihov tok, vplivajo na človeška življenja, saj odločajo o tem, kdo bo imel dostop do vode in kako se bo spreminjalo življenje skupnosti (The Report of the World Commission on Dams, 2000). Nobena skrivnost ni, da so tudi v Sloveniji¹⁰ jezovi hidroelektrarn uničili biodiverzitetno celotnih regij (na primer na Dravskem polju) in onemogočili dostop do pitne vode lokalnemu prebivalstvu (na Dravskem polju je voda iz pip neprimerna za dojenčke).

Najpogostejši škodljivi vplivi gradnje jezov za hidroelektrarne so: veliki stroški gradenj jezov; njihova velika obremenitev za biodiverzitetno; neupoštevanje vpliva gradnje jezov na ljudi v večgeneracijski perspektivi (preselitve, razlastninjenje, izguba preživetvene in prehranske varnosti; brezposelnost, socialna anomija);¹¹ premajhna ali nična pravica lokalnega prebivalstva do soodločanja; uničenje kulturne in zgodovinske dediščine (poplave mest, med zadnjimi na primer 10.000 let starega mesta Hasankeyf ob turškem jezu Ilisu na reki Tigris in uničenje slapov Sete Quedas na reki Teles Pires v brazilski Amazoniji, ki so imeli za domorodske etnične skupine Munduruku, Apiaka in Kayabi duhovni pomen) (več o tem v Bezjak in Zaviršek, 2020).

V 20. stoletju so jezovi simbolizirali gospodarski razvoj in po svetu je več kot 50.000 velikih jezov¹² (Richter in dr., 2010, str. 15); največ so jih zgradili med letoma 1970 in 1975 (The Report of the World Commission on Dams, 2000 str. 9). Ker so na območju držav OECD številne vitalne reke že ujete v beton, se je gradnja jezov preselila na globalni jug, v industrializirajoče se države v

⁷ Pri upoštevanju razlik v naravnih posebnostih regij je pomembna komponenta sposobnost vodnega vira za obnavljanje. Južna Amerika ima v povprečju na prebivalca 30.428 m³ obnovljivih vodnih virov na letni ravni; Vzhodna Evropa jih ima 21.833 m³; Severna Amerika 12.537 m³, v Zahodni in Srednji Evropi je povprečno na prebivalca 4006 m³ obnovljivih vodnih virov na letni ravni, v severni Afriki pa samo 256 m³ (Ritchie in Roser, 2020).

⁸ Izraz *sustainable* po navadi prevajajo kot trajnosten, v tem članku pa uporablja izraz vzdržen, saj v ospredje postavlja vprašanje vzdržnosti oz. nevzdržnosti delovanja sistema.

⁹ V Sloveniji gl. Energetski koncept Slovenije (2015), Akcijski načrt za obnovljive vire energije (2010) in Nacionalni energetski podnebni načrt (2018).

¹⁰ V Sloveniji za prvo veliko hidroelektrarno velja elektrarna Fala na Dravi. Obratovati je začela leta 1918.

¹¹ Od okoli 472 milijonov ljudi, ki živijo manj kot 10 kilometrov stran od okoli 7000 velikih jezov, jih kar 91 milijonov živi ob najbolj poškodovanih rekah (Richter in dr., 2010, str. 31).

¹² Veliki jezovi so tisti, katerih zid presega 15 metrov v višino (International Commission on Large Dams, b. d.).

tropskem in subtropskem pasu in v države Vzhodne Evrope (Richter in dr., 2010; Scudder, 2017; Dogmus in Nielsen, 2019).¹³

Ključno vlogo pri glorifikaciji jezov in s tem hidroenergije imajo akterji globalne politične ekonomije, mednarodne finančne ustanove, Skupina Svetovne banke, Evropska investicijska banka, Svetovna trgovinska organizacija, vlade držav in številna strokovna združenja (npr. Mednarodno hidrološko združenje in Mednarodna komisija za velike jezove) ter vodilni makroekonomisti (Scudder, 2017, str. 429; Dogmus in Nielsen, 2019, str. 279). Tudi v slovenskem javnem govoru številni politiki, energetiki, ekonomisti in lobisti govorijo in pišejo o vodi in rekah kot neizkoriščenem potencialu obnovljivih virov energije in energetske jezove umeščajo v kategorijo »zelenе energije« (Damjan in Babič, 2020).¹⁴

V številnih državah Jugovzhodne Evrope, kjer »premog predstavlja 97 odstotkov proizvodnje električne energije na Kosovu, okoli 70 odstotkov v Srbiji ter Bosni in Hercegovini, več kot polovico v Severni Makedoniji, približno polovico v Črni gori in okoli 28 odstotkov v Ukrajini« (Kopač, 2019), se zdi, da je hidroenergija edini odgovor na žgočo krizo onesnaženosti zraka in edini način energetskega razvoja. Zaradi premoga, ki ga uporabljajo elektrarne v Jugovzhodni Evropi, na tisoče ljudi umre prej, kot bi v ekološko neonesnaženem okolju. Nekatera glavna mesta, kot sta Priština in Skopje, veljajo za najbolj onesnažena mesta na svetu, Sarajevo pa je bilo leta 2020 prvo mesto po onesnaženosti zraka v svetovnem merilu (Fazlić, 2020).

Ni čudno, da zagovorniki hidroenergije tej pripisujejo pozitivne učinke, kot so izboljšanje kakovosti zraka, zmanjšanje porabe fosilnih goriv, upravljanje s poplavami, namakanje, zagotavljanje vode urbanim središčem, urejanje notranjega prometa, tehnološki napredek in ustvarjanje delovnih mest, torej zmanjševanje revščine (Ansar in dr., 2014; Polimeni in dr., 2014; Siciliano in dr., 2018).

»Hrabre žene Kruščice«: okoljski protesti v Jugovzhodni Evropi in skupnostna akcija

Mnogi raziskovalci so pokazali, da je voda del novodobnega korporativnega plenjenja (Gregorčič, 2017), in države globalnega juga, kamor sodijo tudi države Vzhodne Evrope, se zdijo primerna »lovišča« plenilskega kapitalizma (Videmšek, 2020).

Na območju nekdanje Jugoslavije in drugod po Jugovzhodni Evropi, v Sloveniji, na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Srbiji, Severni Makedoniji, Bolgariji, na Kosovem in v Albaniji, je načrtovanih okoli 2796 malih in velikih hidroelektrarn, številne na zaščitanih območjih velikih neokrnjenih rek (Sikorova in Gallop,

¹³ V Južni Ameriki načrtujejo ali že gradijo najmanj 2200 velikih jezov, med njimi naj bi jih bilo samo v Braziliji 1700. Kritični glasovi ob tem poudarjajo velikanske posledice na okolje in družbeno življenje, tudi nove socialne probleme, ki bodo ob tem nastali (Richter in dr., 2010, str. 16).

¹⁴ Na Ministrstvu za infrastrukturo je 12. julija 2017 potekala javna razgrnitev okoljskega poročila za akcijski načrt za obnovljive vire 2010–2020 (AN OVE) in dokumenta AN OVE. Predstavnica ministrstva je v predstavitvi večkrat poudarila nujnost maksimalnega izkoriščanja slovenskih rek za pridobivanje hidroenergije (Bezjak idr., 2017).

2015; Schwarz, 2017). Izmed njih naj bi se kar 1031 (37 %) zgradilo v zaščitениh območjih, kot so narodni parki in območja Natura 2000¹⁵, v biosfernih rezervatih in območjih svetovne dediščine (Schwarz, 2017). Če te podatke umestimo v kontekst prej zapisanega, lahko ugotovimo, da bodo ti veliki energetske projekti imeli številne negativne vplive na življenje ljudi, vprašljive ekonomske prednosti in da je iz perspektive okoljske pravičnosti treba opozoriti na nevarnosti, ki jih prinašajo (Šeremet, 2018).

Zaprtje termoelektrarn sicer vpliva na zmanjšano onesnaženost zraka z žveplovim dioksidom in trdimi delci in merilec emisij toplogrednih plinov kaže obetavno prihodnost, a to ne pomeni, da so hidroelektrarne danes še vzdržni odgovor v luči zelenega socialnega dela.¹⁶

Velike hidroenergetske investicije, znane po netransparentnosti, zanimajo velika državna in manjša zasebna podjetja in banke, ki za gradnjo dobijo mednarodno podporo, najpogosteje Evropske banke za rekonstrukcijo in razvoj (EBRD) in Evropske investicijske banke, pa tudi Skupine Svetovne Banke. Evropska investicijska banka je v državah Jugovzhodne Evrope omogočila najvišji znesek neposrednega financiranja, 437 milijonov evrov za 5 elektrarn, ki so že zgrajene (Sikorova in Gallop, 2015, str. 14). Med drugimi investitorji prednjačijo predvsem avstrijska, nemška, italijanska in norveška energetska podjetja in kreditne agencije. Podjetje Austria Energy Easter Europe Hydro Power GmbH je na primer vključeno v sofinanciranje 27 projektov, od tega jih je 11 na okoljsko zaščitениh območjih (Sikorova in Gallop, 2015, str. 10). EBRD je vključena v 51 projektov zelene energije z 241 milijoni evrov, med njimi je 21 projektov na okoljsko zaščitениh območjih (ibid., str. 5). A zdi se, da je bilo v teh projektih veliko netransparentnosti, saj isto poročilo pravi:

Tako je na primer dokument o pritožbenih mehanizmih Evropske banke za rekonstrukcijo in razvoj (EBRD) leta 2013 sklenil, da je EBRD neustrezno ocenila projekt elektrarne Boškov most v makedonskem nacionalnem parku Mavrovo, projekt elektrarne Ombla, ki sodi v območje Natura 2000 na Hrvaškem, in projekt elektrarne Paravani v Gruziji. V vseh treh primerih je EBRD kršila lastno politiko, saj je neustrezno ocenila vpliv projektov na biodiverziteti, preden se je zanje odločila, in ni implementirala postopkov, ki bi zagotovili pomembno udeležbo javnosti pri odločitvi o prihodnosti projektov. (Sikorova in Gallop, 2015 str. 19)

Iz zapisanega je razumljivo, da so številni hidroenergetski projekti kljub temu, da so »zeleni«, v primerjavi s premogovno termoenergijo, trčili na odpor lokalnega prebivalstva (v Albaniji, Severni Makedoniji, Sloveniji, Srbiji in BiH), ki ni sodelovalo pri velikih odločitvah in ki si prizadeva za ohranitev prosto tekočih rek kot vira zelenega okolja, vzdržnega zelenega turizma in drugih elementov biodiverzitete, povezane s človeškimi dejavnostmi. Leta 2014 je lokalno prebivalstvo protestiralo proti gradnji elektrarne v nacionalnem parku Mavrovo, Makedonija

¹⁵ Več o omrežju izbranih varstvenih območij Natura 2000 v Toman (2013).

¹⁶ Avstrija je aprila 2020 kot osma članica EU zaprla svojo zadnjo termoelektrarno, pri Gradcu. Podobno načrtujejo tudi druge zahodne države v nasprotju s postsocialističnimi državami EU, ki so brez takih načrtov. Slovenija na primer predvideva zgolj zmanjšanje uporabe premoga za 30 % do takrat, ko nameravajo druge zahodne države termoelektrarne zapreti (BA, 2020).

ki sta jo nameravali financirati Svetovna banka in EBRD (pri tem še vztrajata) in proti elektrarni Ternove v Albaniji (N. N., 2014; Sikorova in Gallop, 2015).

V Bosni in Hercegovini so med okoljskimi protestniki najbolj znane »hrabre žene Kruščice« (pogumne ženske Kruščice), ki so s svojimi telesi branile reko na slabo razvitem področju osrednje Bosne. V občini Vitez so različni investitorji načrtovali dve mali hidroelektrarni na reki Kruščici, ki naj bi bili le neznamenit del velikega hidroenergetskega projekta države, ki naj bi obsegal 278 hidroelektrarn; nekatere že delujejo, druge se načrtuje. Skrb zbujajoče je, da so od tega že danes 103 elektrarne v okoljsko zavarovanih območjih in na področjih z odlično kakovostjo rečne vode (Sikorova in Gallop 2015, str. 26).

Poleti 2017 so mediji začeli poročati o protestih lokalnega prebivalstva, ki je tedaj že tri mesece brez odmora na lokalnem mostu varovalo reko Kruščico pred prihodom kamionov in gradbenih strojev (Hayat Media BIH, 2017; E. M., 2017). Ljudje so se utaborili ob reki, da so lahko dan in noč preprečevali gradbincem začetek gradnje. Ko so avgusta 2017 območje Kruščice zavzeli oboroženi policisti, je izbruhnil nasilen spopad. Domačinke in domačini, ki se jim je pridružilo prebivalstvo Viteza, Zenice in Banja Luke, so poudarjali, da bi gradnja dveh malih hidroelektrarn uničila naravno okolje in biodiverziteto ter onemogočila ljudem dostop do izvira pitne vode, ki ga je tedaj uporabljalo okoli 150.000 ljudi v mestih Zenica in Vitez ter v vasi Kruščica. Okrnilo bi tudi izletništvo in turistični potencial kraja (Aljazeera Balkans, 2017). Lokalno prebivalstvo je začelo opozarjati na uničujoč trend gradnje stotin elektrarn po številnih rekah v državi. Poudarjali so, da bodo z gradnjo hidroelektrarn imeli dobiček le posamezniki, večini ljudi pa bosta ostala uničeno okolje in onesnažena pitna voda; onemogočen bo tudi zeleni turizem. Šećo Muslimović, starejši domačin, je dejal: *»Če nam vzamejo vodo, nam vzamejo pravico do življenja!«* Hata Hurem, ena od čuvark vode, je izjavila: *»Oni nam hočejo vzeti našo vodo, ne le našo, temveč vodo vseh nas!«* Amela Zukan, ena najvidnejših »pogumnih žensk Kruščice«, je zatrdila, da ne bodo nikoli dovolili izgradnje elektrarn, in poudarila, da bi gradnja uničila izvir zdrave pitne vode, to pa bi vplivalo na izbruhe bolezni in poslabšanje zdravja velikega števila ljudi, a prineslo dobiček posamez

Ime »Hrabre žene Kruščice« so ženske dobile po nasilnem policijskem napadu avgusta 2018, v katerem so ženske ubranile prehod čez most, ki so ga domačinke in domačini brez prekinitev blokirali okoli 300 dni in ki se od tedaj imenuje »Most hrabrih žena Kruščice« (Most pogumnih žensk Kruščice). Avgusta 2018 je policija nasilno umaknila protestnice in protestnike z vaškega mostu, a upor se je nadaljeval. Čeprav so posameznicam in posameznikom grozile tako regionalne oblasti kot investitorji, se niso umaknili. Številne organizacije so poudarjale izjemen pogum, ki so ga pokazale domačinke, s katerim so si izbojevale tudi politično zaupanje in prvič po letu 1995 postale izvoljene članice mestnega sveta (Brutalno postopanje specijalne policije nad ženama, 2017).

Investitorji, ki naj bi po enih informacijah dobili dovoljenje za gradnjo od uradnih oblasti, po drugi pa, da teh dovoljenj niso dobili, so nasprotno trdili, da bi hidroenergija prinesla regiji okoli pet milijonov evrov dobička na leto, a domačini so vedeli, da te dobičke ne bodo dobile skupnosti, temveč se bodo z njimi okoristili le posamezniki.

Posledica pogumnega protesta predvsem žensk, ki jih je pravno-formalno, organizacijsko in tehnično podprl okoljski Centar za živотно sredino Bosne in Hercegovine iz Banja Luke (ena najmočnejših okoljskih organizacij v državi), je bila odločitev okrožnega sodišča Novi Travniki, da razveljavi koncesijske pogodbe in dovoljenje za gradnjo hidroelektrarn (Friends of the Earth Europe, 2018; Save the Blue Heart of Europe News, 2018). Upor ljudje iz Kruščice je le del skupnih prizadevanj okoljskih organizacij, strokovnjakinj in strokovnjakov, da bi evropske institucije implementirale celostno razumevanje vplivov hidroenergetskih projektov na okolje in ljudi. To je že tudi skrajni čas, saj za reke v Evropski uniji velja, da jih ima kar 60 % slab ekološki status (Chamberlain, 2018, str. 6).

Novembra 2018 je tako Evropski parlament tudi zaradi posledic protestov izdal resoluciji (Resolucija Evropskega parlamenta, 2018a; 2018b), s katerima je banke pozval k spoštovanju okoljskih standardov, in s tem implementiral korake k okoljski pravičnosti. Domačinkam in domačinom Kruščice je uspelo ustanoviti nevladno organizacijo, znotraj katere se zavzemajo za to, da bi območje pridobilo status zaščitenega območja, in so se povezali v Koalicijo za zaščito rek Bosne in Hercegovine. »Pogumne ženske Kruščice« so leta 2019 prejele tudi nagrado nemške organizacije *EuroNatur*.

Gregorčič (2017, str. 252) poudarja, da se prav v takih skupnih uporih kopiči novo znanje v skupnosti in o skupnosti ter skupno dobro, ki kaže na tisto, čemur sama pravi »epistemologija Juga« ali »epistemologija zatiranih«. Lokalno prebivalstvo in nevladne organizacije v skupnih prizadevanjih za okoljsko pravičnost pridobivajo »v telo vpisane« izkušnje o tem, da globalni investitorji v navezi z lokalnimi dobičkarji niso »napaka« ali »naključje«, temveč organizirana in sistematična veriga delovanja globalnega kapitalizma, ki je »harmonična« in »usklajena«. Pomen lokalne vednosti, del skupnega dobrega, oblikuje novo ozaveščenost in novo samozavest. Kako aktivno je na tem področju socialno delo, je treba raziskati na terenu samem¹⁷.

Sklep

Okoljski protestniki so do zdaj v Bosni in Hercegovini, Srbiji in Sloveniji uspešno ustavili številne hidroenergetske projekte na vitalnih rekah v teh državah (Nacionalni park Sutjeska, gradnja hidroprojekta na Neretvi, v kanjonu Ljuta, na reki Vrbas; okoljski boj za reko Muro). Okoljske organizacije, aktivne na Balkanu, namreč svarijo, da bodo jezovi, če jih bodo zgradili, škodovali nekaterim najbolj neokrnjenim evropskim sladkovodnim sistemom ter pustili hude in nepovratne posledice za sladkovodno biodiverzitetu v regiji¹⁸. Zato se mora epistemologija zatiranih opirati na lokalna znanja in izkušnje ter se

¹⁷ Terensko delo je leta 2020 ustavila pandemija covida-19.

¹⁸ The Report of the World Commission on Dams (2000) ocenjuje, da so do zdaj po svetu zaradi gradenj hidroenergetskih objektov preselili že okoli 80 milijonov ljudi. Posledice preselitev se kažejo v razlastnitvenju ljudi, izgubi preživetvene in prehranske varnosti, povečata se brezposelnost in socialna anomija, saj ljudje izgubijo čustvene, kulturne in duhovne samoumevne stike med seboj in z okolji, v katerih je živelo več generacij.

hkrati vpeti v globalna gibanja; postati mora vidna po zaslugi »gostih opisov« pričevar, da bi tako vplivala na novo ozaveščenost lokalnega prebivalstva in »zeleno« globalne zavesti. V njej ima pomemben prostor tudi socialno delo.

V prihodnje bo upravičenost gradnje hidroelektrarn zaradi vse večjih potreb po električni energiji treba preverjati upoštevaje merila globalnega pomanjkanja vode, degradacije okolja in preživitvenih možnosti, izgube biotske in kulturne raznovrstnosti, socialne pravičnosti, vse povečevanja vrzeli med bogatimi in revnimi ter učinkovite rabe energije. Hidroelektrarne sicer ne porabljajo vode, a jo zadržijo v akumulacijskem jezeru za potrebe pridobivanja električne energije in z nasipi preprečijo »uhajanje« vode iz struge, to pa prekine vodni stik z rečnim zaledjem in spreminja značaj reke iz tekoče v stoječo. Da bi zmanjšali porabo električne energije, se moramo odpovedati zastarelim industrijskim panogam, ki porabijo veliko vode in električne energije, in jih nadomestiti s tistimi, ki upoštevajo učinkovito rabo energije. Velike energetske projekte je treba nadomestiti z manjšimi, preglednejšimi ter do ljudi in okolja prijaznejšimi projekti.

Vsi ti okoljski in človeški problemi zahtevajo meddisciplinarne in transdisciplinarne analize, pri katerih morajo poleg naravoslovcev, tehnikov in inženirjev sodelovati tudi socialne delavke, sociologi, antropologi in ekologi. Včasih o tem odločajo predvsem ljudje, ki so očitni zagovorniki hidroenergije, na primer pristojni za izdajanja okoljevarstvenih dovoljenj za hidroelektrarne, ki imajo malo znanja o kompleksnih družbenih vplivih gradenj jezov in o vplivu jezov na kulturno dediščino in kulturno krajino ter na zdravje ljudi, zeleni turizem in sodobne, ekološko vzdržne rešitve pridelave hrane. Poleg presoje vplivov na okolje potrebujemo torej nujno tudi presojo vplivov na družbo, na kar opozarjajo tudi številni strokovnjaki in strokovnjakinje, ki nasprotujejo gradnjam hidroelektrarn na reki Muri v Sloveniji. Zeleno socialno delo lahko ob tem odločilno pripomore k vzdržnim rešitvam.

Viri

- Akcijski načrt za obnovljive vire energije (2010). Pridobljeno 31. 2. 2021 s <https://www.energetika-portal.si/dokumenti/strateski-razvojni-dokumenti/akcijski-nacrt-za-obnovljivo-energijo/>
- Aljazeera Balkans (2017). *Mještani Kruščice protive se gradnji mini hidrocentrala* [Video]. 30. 10. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <http://balkans.aljazeera.net/video/mjestani-kruscice-protive-se-gradnji-mini-hidrocentrala>
- Ansar, A., Flyvbjerg, B., Budzier, A., & Lunn, D. (2014). Should we build more large dams? The actual costs of hydropower megaproject development. *Energy Policy*, 69. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301421513010926>
- BA (2020). Avstrija rekla zbogom zadnji termoelektrarni na premog. *Dnevnik*, 20. april. Pridobljeno 3. 4. 2012 s <https://www.dnevnik.si/1042927548>
- Bezjak, S., Slameršek, A., Bavec, N., Lorenčič, D., Tornar, T. & Tornar J. (2017). Vzvišenost in aroganca uradnikov ter samoumevna podrejenost in ponižnost državljanov. *Dnevnik*, 2. september. Pridobljeno 3. 4. 2021 s <https://www.dnevnik.si/1042783299>
- Bezjak, S., & Zaviršek, D. (2020). Ženske so reko varovale podnevi, moški ponoči: okoljska pravičnost na področju hidroenergije. *Časopis za kritiko znanosti*, 48(279), 216–240.

- Bipasha, B. (2017). Renewable inequity? Women's employment in clean energy in industrialized, emerging and developing economies. *Natural Resources Forum* 41. Pridobljeno 31. 1. 2021 z DOI: 10.1111/1477-8947.12105
- Brown, P. H., Tullios, D., Tilt, B., Magee, D., & Wolf, A., T. (2009). Modelling the costs and benefits of dam construction from a multidisciplinary perspective. *Journal of Environmental Management*, 90, 303–311.
- Brutalno postopanje specijalne policije nad ženama (2017) [video]. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.facebook.com/recinemhe/videos/116211965708919/>
- Bullard, R. D. (2001). Environmental justice in the 21st century: race still matters. *Phylon*, 49(3–4), 72–94.
- Chamberlain, L. (2018). *Eco-master plan for Balkan rivers* (Poročilo Riverwatch in EuroNatur, Austria, Germany, PRESS-REVISION 1-2018 November 26-WEB). Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://balkanrivers.net/sites/default/files/Eco-Masterplan%20for%20Balkan%20Rivers-PRESS-REVISION%201-2018%20November%2026-WEB.pdf>
- Damjan, J., & Babič, D. (2020). Kakšen naj bo prehod k nizkoogljični proizvodnji energije? *Delo – Sobotna priloga*, 1. 2., str. 12–13. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.delo.si/sobotna-priloga/kaksen-naj-bo-prehod-k-nizkoogljični-proizvodnji-energije-272647.html>
- Dogmus, Ö. C., & Nielsen J. Ø. (2019). Is the hydropower boom actually taking place? A case study of a South East European country, Bosnia and Herzegovina. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 110. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.04.077>
- Dominelli, L. (2012). *Green social work: from environmental crises to environmental justice*. Cambridge: Polity Press.
- E. M. (2017). Mještani Kruščice ne odustaju: nastavljamo borbu za naše pravo, ne želimo hidrocentralu. *KLIX*, 26. 8. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.klix.ba/vijesti/bih/mjestani-krusci-ce-ne-odustaju-nastavljamo-borbu-za-nase-pravo-ne-zelimo-hidrocentralu/170825096>
- Energetski koncept Slovenije (2015). Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.gov.si/zbirke/projekti-in-programi/energetski-koncept-slovenije/>
- Fazlić, D. (2020). Sarajevo je najbolj onesnaženo mesto na svetu. *24UR*. 13. 1. 2020. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.24ur.com/novice/tujina/sarajevo-je-najbolj-onesnazeno-mesto-na-svetu.html>
- Ferguson, I. (2017). *Politics of the mind: Marxism and mental distress*. Bookmarks, UK: Cambridge University Press
- Friends of the Earth Europe (2018). *Kruščica's 'brave women' celebrate stopping hydro dams*. Pridobljeno 31. 1. 2021 s: <http://www.foeeurope.org/kruscica-women-stop-hydro-dams-191218>
- Gregorčič, M. (2017). Ženska, ki stoji za mitom: izris sodobnih zoperstavljanj globalnemu korporativnemu plenjenju. *Časopis za kritiko znanosti*, 45(269), 239–268.
- Hayat Media BIH (2017). *Mještani Kruščice ponovo blokirali lokalni put* [Video]. 15. 9. Pridobljeno 31. 1. 2021 s: <https://www.youtube.com/watch?v=kZRQna2jLYg>
- International Commission on Large Dams (b. d.). *Dictionary*. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.icold-cigb.org/GB/Dictionary/dictionary.asp>
- Jakomin, M. (2019). HE prinašajo tudi pozitivne vplive na okolje. *Naš stik, revija slovenskega elektrogospodarstva*, 29. 4. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <http://www.nas-stik.si/1/Novice/Clanki/tabid/208/ID/6605/HE-prinasajo-tudi-pozitivne-vplive-na-okolje.aspx>
- Kopač, J. (2019). Premog ubija prebivalstvo Zahodnega Balkana. *DELO*, 21. 3. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/premog-ubija-prebivalstvo-zahodnega-balkana-162745.html>
- Leslie, J. (2005). *Deep water: the epic struggle over dams, displaced people, and the environment*. First Edition. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Malovrh, P. (2020a). Onesnaženje lahko vpliva tudi na možgane in IQ. *Delo*, 3. 1. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/onesnazenje-lahko-vpliva-tudi-na-mozgane-in-iq/>

- Malovrh, P. (2020b). Slovenija je kot veliko bolezensko bojno polje. *Delo*, 4. 1. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/slovenija-je-kot-veliko-bolezensko-bojno-polje-261677.html>
- N. N. (2014). Gradnja HE jabolko spora med Makedonijo in Albanijo. *Finance*, 11. 2. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://izvozniki.finance.si/biznisplus/8830845/Gradnja-HE-jabolko-spora-med-Makedonijo-in-Albanijo>
- Nacionalni energetske podnebni načrt (2018). Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.gov.si/zbirke/projekti-in-programi/nacionalni-energetski-in-podnebni-nacrt/>
- Polimeni, J. M., Iorgulescu, R. I., & Chandrasekara, R. (2014). Trans-border public health vulnerability and hydroelectric projects: the case of Yali Falls Dam. *Ecological Economics*, 98, 81–89.
- Rezolucija Evropskega parlamenta (2018a). European Parliament resolution of 29 November 2018 on the 2018 Commission Report on Albania (2018/2147(INI)).
- Rezolucija Evropskega parlamenta (2018b). European Parliament resolution of 29 November 2018 on the 2018 Commission Report on Montenegro (2018/2144(INI)).
- Richter, B. D., Postel, S., Revenga, C., Scudder, T., Lehner, B., Churchill, A., & Chow, M. (2010). Lost in development's shadow: the downstream human consequences of dams. *Water Alternatives* 3(2), 14–42.
- Ritchie, H., & Roser, M. (2020). Water use and stress. *OurWorldInData.org*. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://ourworldindata.org/water-use-stress>
- Save the Blue Heart of Europe News (2018). *Brave women of Kruščica win court case against dam construction*. Pridobljeno 15. 6. 2018 s <https://balkanrivers.net/en/news/brave-women-kruscica-win-court-case-against-dam-construction>
- Schwarz, U. (2017). *Hydropower projects on Balkan Rivers*. Data Update 2017. Riverwatch and Euronatur. Fluvius Vienna. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <http://balkanrivers.net/sites/default/files/Hydropower%20development%20in%20the%20Balkans%202017.pdf>
- Scudder, T. (2017). The good megadam: does it exist? The political economy of larger dams. V B. Flyvbjerg (ur.), *The Oxford Handbook of Megaproject Management*. Oxford: Oxford University Press.
- Siciliano, G., Urban, F., Tan-Mullins, M., & Mohan, G. (2018). Large dams, energy justice and the divergence between international, national and local developmental needs and priorities in the global South. *Energy Research & Social Science*, 41. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.03.029>
- Sikorova, K., & Gallop, P. (2015). *Financing for hydropower in protected areas in southeast Europe*. CEE Bankwatch Network. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://bankwatch.org/publications/financing-hydropower-protected-areas-southeast-europe>
- Stuckler, D., Reeves, A., Loopstra, R., Karanikolos, M., & McKee, M. (2017). Austerity and health: the impact in the UK and Europe. *European Journal of Public Health*, 27(4), 18–21.
- Šeremet, Z. (2018). The bridge of the brave women of Kruščica – land of absurdity. *Nature for People*. 30. 4. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://natureforpeople.org/articles/the-bridge-of-the-brave-women-of-kruscica-land-of-absurdity/>
- The Goldman Environmental Prize (b. d.). Medha Patkar. Pridobljeno 31. 1. 2021 s <https://www.goldmanprize.org/recipient/medha-patkar/>
- The Report of the World Commission on Dams (2000). *Dams and development: a new framework for decision making*. London, Sterling: Earthscan Publications. Pridobljeno 31. 1. 2021 s https://www.ern.org/wp-content/uploads/sites/52/2016/12/2000_world_commission_on_dams_final_report.pdf
- Toman, M. J. (2013). Natura 2000 – omrežje izbranih varstvenih območij. *Proteus*, 76(1), 6–14.
- Videmšek, B. (2020). *Plan B*. Ljubljana: Umco.
- Združeni narodi (2019). Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights. A/HRC/41/39. Pridobljeno 29. 4. 2021 s A/HRC/41/39 - E - A/HRC/41/39 -Desktop (undocs.org)

Srečo Dragoš

Ideologija in strukturno nasilje

V nasprotju z običajnim, znanim, nenadnim in posamičnim nasiljem je strukturno nasilje težje opazno, ker ga pogosto – tako akterji kot žrtve – reducirajo na nesistemske in sporadične dogodke. Mehanizmi redukcije (razlogov, posledic) so pri strukturnem nasilju podobni kot pri ideološkem mišljenju, kar je obravnavano v prvem delu tega članka. Druga dva dela prispevka sta empirična. Namenjena sta analizi ideoloških redukcij na področju socialne politike v Sloveniji, ki proizvaja značilne učinke strukturnega nasilja. Pri tem so tarče ne zgolj marginalizirane skupine (čeprav so najbolj prizadete), pač pa tudi kultura celotne družbe v pomenu lastnosti, povzetih v (romantični) sintagmi »slovenski narodni značaj«. Evropska primerjava pokaže, da je slovenski narodni značaj najbolj problematičen v sklopu vrednot glede odnosa do sebe in do oblasti. Ko ta lastnost (kulture) sovpade z nestrpnostjo do drugih, z avtoritarno vlado, s prevladujočimi radikalnimi stališči do spreminjanja družbe in z negativnimi trendi v socialni politiki, dobimo eksplozivno mešanico.

Ključne besede: socialna politika, narodni značaj, fašizem, nacionalsocializem, civilna družba.

Dr. Srečo Dragoš je docent na Fakulteti za socialno delo. Kontakt: sreco.dragos@fsd.uni-lj.si.

Ideology and structural violence

Unlike ordinary, known, sudden and individual violence, structural violence is more difficult to notice because it is often – by both actors and victims – reduced to unsystematic and sporadic events. The mechanisms of reduction (of causes, consequences) in structural violence are similar to those in ideological thinking, which is discussed in the first part of this article. The other two parts of the paper are empirical. They are intended for the analysis of ideological reductions in the field of social policy in Slovenia, producing the typical effects of structural violence. The target is not just marginalized groups (although they are the most affected), but also the culture of the whole society in terms of the characteristics summarized in the (romantic) expression »Slovenian national character«. The European comparison shows that the Slovene national character is the most problematic in terms of values regarding the attitude towards oneself and in relation to the authorities. When this trait (of culture) coincides with intolerance of others, with authoritarian government, with prevailing radical views on changing society, and with negative trends in social policy, we get an explosive mix.

Key words: social policy, national character, fascism, National Socialism, civil society.

Srečo Dragoš, PhD, is an Assistant Professor at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: sreco.dragos@fsd.uni-lj.si.

Uvod

Strukturno nasilje je ožji pojem od ideologije. Čeprav je druga možna brez prvega, pa ne velja obratno. Brez ideologije ni možno izvajati strukturnega nasilja v sodobnih družbah, saj mu ideologija daje videz legitimnosti. Ker sta si oba pojva najbolj podobna v mehanizmih selekcije in redukcije realnosti, na katero referirata, hkrati pa sta tudi težko prepoznavna, je problemu redukcije namenjen prvi razdelek tega članka. Selekcija je izbiranje oz. odbiranje tistih vidikov (iz) kompleksne realnosti, ki ustrezajo interesu akterja; z redukcijo pa se realnost poenostavi v pomenu ponovne rekonstrukcije na podlagi selekcioniranih elementov, torej brez drugih, ki so bili s selekcijo izločeni.

Preostala razdelka sta namenjena empiriji. V drugem je prikazana (ideološka) redukcija na področju socialne politike. V zadnjem razdelku pa opozorim

na škodljive posledice takšnih redukcij. Te ne prizadenejo samo marginaliziranih skupin, čeprav so njihova začetna tarča, pač pa škodijo vsej nacionalni kulturi, saj usodno vplivajo na tiste osebnostne lastnosti državljanek in državljanov, ki jih povzemamo v (romantični) sintagmi »slovenski narodni značaj«.

Redukcija

Skupna značilnost tako ideologije kot strukturnega nasilja je redukcija. Pri strukturnem nasilju – ki pomeni, najkrajše rečeno, nasilje struktur – gre za redukcijo na treh ravneh: v načinu prisile, v posledicah in njihovi pojavnosti (vidnosti). S tem se ustvari napačen videz, da so akterji neosebni, da so posledice nedoločljive (zaradi razpršenosti), zanemarljive ali celo neobstoječe. V resnici drži nasprotno. Strukturno nasilje ne razbremenjuje akterjev osebne odgovornosti. Opozarjanje na strukturo ne prekvalificira nasilja v impersonalen pojav, pač pa gre za poudarek, da izvori nasilja niso *zgolj* v posameznikih, pač pa *tudi* v strukturah,¹ saj te pomembno vplivajo na položaje in dejavnosti tako izvajalcev kot tudi žrtev.

Ne pozabimo na najbolj množično, brutalno in mednarodno odmevno strukturno nasilje v Sloveniji, sproženo z ustanovitvijo slovenske države, to je primer »izbrisanih«: čeprav sta osebno odgovorna tako občinski uradnik kot socialna delavka, ki uporabniku storitev na občini ali centru za socialno delo uničita dokumente, takšnega nasilja ne moremo ustrezno kvalificirati, dokler ne upoštevamo institucionalnega ozadja, v katerem se je zgodilo.

Ker je verjetno, da se iz tega primera nismo naučili ničesar, je treba vedno znova poudarjati, da je upoštevanje konteksta nujno potrebno za vpogled v problem, nikakor pa ne zmanjšuje individualne odgovornosti. Poanta je v problemu problema – ta je v primerih strukturnega nasilja tako velik, da ni rešljiv *zgolj* z zamenjavo posameznikov.² Največja težava pri tem je, da se z redukcijo posledic in njihove vidnosti strukturno nasilje dodatno minimalizira.

Prvo konkretizacijo takšnega mehanizma redukcije najdemo pri literarnem in okoljskem teoretiku Robu Nixonu (2011), ki je za ta namen skoval termin »počasno nasilje« (*slow violence*); prvo sociološko uporabo omenjenega izraza pa najdemo pri Tadu Skotnickem (2019, str. 300):

Počasno nasilje se nanaša na izčrpavajoče trpljenje, ki se razvija nespektakularno. Je a) razpršeno v času in prostoru, b) nesorazmerno trpijo razlašeni ali marginalizirani ljudje, c) težko ga je zaznati in si ga vizualno predstavljati.

¹ Te strukture so lahko interakcijske (razmerja med statusi in vlogami znotraj socialnih skupin ter med njimi), organizacijske (v tem primeru govorimo o institucionalnem nasilju) in širše družbene (tj. na ravni družbe kot najširšega sistema, npr. rasizem, neenakost). Normativni izvori nasilja v teh strukturah so lahko formalni ali neformalni.

² Najnovejši primer strukturnega nasilja v Sloveniji (tokrat znotraj represivnega dela državnega aparata) je direktiva notranjega ministra Aleša Hojsa direktorju policije, naj izvede revizijo nekaterih že končanih postopkov, ki jih je obravnaval Nacionalni preiskovalni urad. Gre za revizijo primerov, ki se niso končali tako, kot si želi stranka SDS, ki je trenutno na oblasti. Čeprav gre za značilen primer strukturnega nasilja – nelegalen poseg izvršne oblasti v Nacionalni preiskovalni urad – tisti, ki se bodo uklonili takšnim pritiskom, niso brez odgovornosti! Pravna stroka in policijski sindikat izrecno opozarjata, »da se policistke in policisti zaradi izvajanja spornih usmeritev in navodil lahko spravijo v pravní ali kazenski postopek« (Felc, 2020).

Skotnicki je koncept »počasnega nasilja« uporabil pri analizi dveh primerov aktivističnega boja za pravice. Prvi je v zvezi z največjo industrijsko katastrofo na svetu, ki se je zgodila z eksplozijo plina v indijskem Bhopalu (1984), v drugem, starejšem primeru pa gre za ameriško gibanje za pravice potrošnikov z začetka 20. stoletja, ki je opozarjalo na socialne probleme in izkoriščanje delovne sile. Pri tem je Skotnicki ugotovil, da je bila ključna za uspeh obeh vrst – sicer zelo različnih in nepovezanih – socialnih gibanj njuna taktika, saj je bila v obeh primerih pozornost akterjev osredotočena na razkrinkavanje »počasnega nasilja«, ki se ga je dotlej prikrivalo z mehanizmom redukcije (po dimenzijah a, b in c v prejšnjem navedku). To pomeni, da nevzdržne delovne razmere, revščina, izkoriščanje (ameriških delavcev) ali pa sevanje, zastрупitev s svincem in drugimi toksičnimi plini (Bhopal) učinkujejo počasi in hkrati na vseh ravneh, od mikro- do makroravni in od organskih do najširših družbenih sistemov. Skotnicki (2019, str. 306) trdi:

Analogno se prostorski registri počasnega nasilja gibljejo od celičnega do nadnacionalnega.

Ker so ti obsežni »registri« težje zaznavni, je bilo najprej treba razbiti predsodek o tem, da je vse, kar je »nespektakularno«, tudi nepomembno.³

V nasprotju z običajnim, znanim, nenadnim in (največkrat) individualnim nasiljem je nasilje struktur težje opazno, ker se ga reducira na nesistemske in sporadične dogodke.⁴ Takšno početje je olajšano zaradi teh značilnosti: ker strukturno nasilje ni omejeno zgolj na posameznike, ker je bolj dolgoročno, ker deluje hkrati na zelo različnih ravneh, ker njegove žrtve nikakor niso vsi »člani« nasilnih struktur (pač pa najbolj marginalizirani in najmanj vidni), ker izvora takšnega nasilja ni mogoče locirati v eni točki⁵ in zato tudi ni vidno na prvi pogled.⁶ Te značilnosti na videz zmanjšujejo pomen strukturnega nasilja, lahko celo tako zelo, da

³ Enako velja tudi za percepcijo aktualne pandemije, čeprav gre za navidezni paradoks. Če primerjamo številk, pandemija nikakor ni »spektakelska« (Skotnicki), a jo razumemo drugače. Pandemija covida-19 se nam zdi daleč najhujši problem zato, ker je izbruh te okužbe nov, nenaden, zelo viden (vsakodnevno preštavamo okužene) in ker neposredno vpliva na ekonomijo ter vsakodnevne navade ljudi tudi v bogatih družbah. Hkrati pa podcenjujemo druge oblike množične smrtnosti, čeprav zahtevajo veliko več smrti – a ker so brez »spektakelske« funkcije in z daljšo zgodovino, smo se nanje že navadili. Do zdaj je zaradi covida-19 življenje izgubilo 0,01 odstotka svetovnega prebivalstva, podhranjenih pa je 830 milijonov ljudi ali 11 odstotkov svetovnega prebivalstva. Kaj je ena stotinka odstotka proti enajstim odstotkom? Vsako leto zaradi lakote umre devet milijonov ljudi, »kar je več kot zaradi aidsa, malarije in tuberkuloze skupaj. Po podatkih organizacije The World Counts vsakih deset sekund en otrok umre od lakote« (Vladič, 2020).

⁴ »Večina subjektov sprejema svojo ideološko samokonstitucijo kot 'resnično' ali 'naravno' in se zato le redko spoprijema z represivnim državnim aparatom, ki je zasnovan tako, da kaznuje vsakogar, ki zavrača prevladujočo ideologijo« (Farheen, 2020, str. 5). Zato se hegemonija manj opira na klasične, trde aparate državne represije (npr. policijo) in bolj na druge, mehkejš, zlasti na socialno delo, socialno politiko, izobraževanje ipd., ki niso nič manj ideološki.

⁵ Na to okoliščino opozarja tudi Foucault s termini, kot so: biopolitika (Foucault, 2000a), bio-oblast in mikro-oblast (Foucault, 2000b, str. 148, 150).

⁶ »Strukturno nasilje je posredna vrsta nasilništva. Ta vrsta nasilja je vgrajena v družbene strukture in je manj vidna od fizičnega ali psihičnega nasilja; strukturno ali posredno nasilje je težko prepoznavno, ker izhaja iz celotne mreže struktur [...] Strukturno nasilje je načrten izraz političnih ali drugih struktur, da bi škodoval drugim posameznikom in koristile družbenopolitičnemu in gospodarskemu okolju.« (Gimba Mavalla in Osah, 2016, str. 192)

ljudje učinke podcenjujejo ali celo zanikajo (ne pozabimo: kljub 25.671 žrtvam »izbrisa« je v slovenski javnosti in celo znotraj pravosodja ter med pravnimi eksperti kar osem let vztrajalo prepričanje, da je problem »izbrisanih« izmišljen).⁷

Da se minimaliziranje pojava sploh lahko zgodi, pa je potrebna ideologija – in tudi ta temelji na redukcijah.

Poleg običajnih, nujnih in neškodljivih redukcij, ki jih pri spoprijemanju s kompleksnostjo vsi uporabljamo že na ravni vsakdanjega življenjskega sveta,⁸ je za ideološko mišljenje značilna še dodatna, posebna vrsta redukcionizma, ki realnost reducira glede na interese in moč. To sta prva opozorila že pred desetletji Berger in Luckmann v (takrat) najbolj citiranem družboslovnem delu, *Družbena konstrukcija realnosti*.⁹ Iz njenega poudarka lahko izpeljemo natančnejšo definicijo:

ideologija je vsak interesno pogojen konstrukt realnosti, ki se z uporabo družbene moči uveljavlja na račun drugih in drugačnih (konkurenčnih) konstruktov.

Iz tega sledi, da ideologija v razmerju do realnosti pomeni dvakratno redukcijo, saj gre za redukcijo redukcije.¹⁰ V tem pogledu je Althusserjeva revizija Marxa pravilna, ko trdi, da »je ideologija brez zgodovine« (Althusser, 1971, str. 6).

V nadaljevanju si pogledjmo dve nevarni obliki ideoloških redukcij, negacijo in fašizacijo. Obe se v Sloveniji razraščata še bolj kot v večini evropskih držav.

Negacija

Negacija je korak naprej od ignorance. Primer ideološke ignorance na socialnem področju je izjava nekdanjega finančnega ministra Dušana Mramorja v zvezi z revščino, ki jo je minimaliziral z besedami, češ da je pri nas »prikazana zelo populistično« (ker imamo še vedno evropsko podpovprečen delež revnih).¹¹ Ko pomen problema zmanjšamo s sklicevanjem na druga okolja, kjer je problem večji, postane takšna redukcija pripravna podlaga za korak naprej v zanikanje problema. Primer takšne negacije pa je izjava aktualnega ministra za delo in družino, ki pravi, da je »Slovenija na področju revščine in socialne izključenosti ena najbolj učinkovitih v boju s tema dvema pojavoma« (Cigler Kralj, 2020).

⁷ Gre za čas od izbrisa, ki ga je leta 1992 nelegalno izvedlo Ministrstvo za notranje zadeve, pa do leta 1998, ko je slovensko Ustavno sodišče odločilo, da je bil izbris neustaven. Desne politične stranke, ki se sklicujejo na krščanske vrednote – na čelu s stranko SDS – problema še danes ne priznavajo.

⁸ Paradigmatiski primer takšne redukcije kompleksnosti je obvladovanje prostora, da se v njem lažje najdemo; o tem je prvi pisal Alfred Schutz (1976) v eseju *Tujec* (za analizo takšne redukcije glej: Dragoš in Leskošek, 2003, str. 15–20).

⁹ »Ko se posebna definicija realnosti pritrdi na konkretni interes moči, jo lahko imenujemo ideologija« (Berger in Luckmann, 1988, str. 114). Enako razumevanje ideologije je opazno tudi v najnovejših besedilih, npr. pri F. Adamu (»politika vidi samo tisto, kar ji njeni interesi in ideologija omogočajo, da vidi. Kar je izven tega vidnega polja, ostaja netematizirano«; Adam, 2020, str. 160).

¹⁰ Podrobneje o različnih vrstah ideoloških redukcij in konstruktov v zvezi z družbeno neenakostjo glej: Dragoš in Leskošek, 2003, str. 9–40.

¹¹ Izjava v intervjuju z Mramorjem (2015). Kritiko citiranega stališča glej v Dragoš (2015).

Tudi v tej izjavi je uporabljen enak »argument« kot v prejšnji – sklicevanje na druga okolja. Res je, da je delež revnega in socialno izključenega prebivalstva v Sloveniji nekoliko manjši od povprečja drugih evropskih držav – a to nikakor ne pomeni, da je naša država »ena najbolj učinkovitih v boju s tema dvema pojavoma«. Res je prav nasprotno: smo ena od najslabših držav, kot je razvidno iz preglednice 1.

Preglednica 1: Deprivacija na najpomembnejših področjih življenja – primerjava Slovenije s povprečjem EU, Združenim kraljestvom, Češko in Grčijo (%).

PODROČJE DEPRIVACIJE		EU 28 (Euro 19)	UK	CZE	GRC	SVN	Razlika (%) SVN/EU 28
1. Stanovanjska deprivacija ¹²		13,9 (14,1)	17,6	7,7	12,9	22,7	+ 63,3
2. Socialna zaščita na področju nastanitve (% BDP) ¹³		0,54 (0,42)	1,17	0,22	0,02	0,02	- 96,3
3. Zdravstvena deprivacija (= slabo zdravje) ¹⁴	3.1. vsi (16+)	8,8	8,9	11,8	10,4	10,0	+ 13,6
	16–24	1,5	3,0	0,5	0,8	2,1	+ 40,0
	25–34	2,2	3,8	2,2	2,0	3,4	+ 54,5
	35–44	3,9	7,0	4,3	3,5	3,2	- 17,9
	45–54	7,3	9,2	9,6	5,2	8,0	+ 9,6
	55–64	11,6	12,2	14,7	8,7	13,6	+ 17,2
	65–74	13,6	11,1	17,3	17,2	18,1	+ 33,1
	75–84	23,2	15,3	34,2	35,1	32,2	+ 33,1
	85+	34,7	17,4	49,1	59,5	35,2	+ 1,4
3.2. umrli zaradi covid-19 v domovih za stare		Zaradi diskriminacije starejših ima Slovenija »ne samo evropski, temveč tudi svetovni rekord po deležu umrlih v domovih za stare« (Keber, 2020) ¹⁵					
Deprivacija javnega zdravstva ¹⁶	3.3. število ¹⁷ bolniških postelj	5,3	2,9	6,8	4,8	4,6	- 13,2
	3.4. število zdravnikov	3,41	2,81	3,71	4,38	2,54	- 25,5
	3.5. zasebni izdatki za zdravstvo ¹⁸	26,61	16,86	15,46	38,34	28,27	+ 6,2
	3.6. financiranje dolgotrajne oskrbe (% BDP) ¹⁹	1,4	/	/	/	0,9	- 35,7

¹² Gre za odstotni delež prebivalstva, ki živi v stanovanju z vsaj eno od teh značilnosti: puščajoča streha, vlažne stene, tla ali temelji, gniloba v okenskih okvirjih ali tleh.

¹³ Podatki so za leto 2017, razen za povprečje EU, ki je iz leta 2016 (Eurostat, 2020).

¹⁴ Zdravstvena deprivacija označuje odstotni delež prebivalstva, ki izjavlja, da je njihovo zdravje slabo ali zelo slabo (podatek velja za leto 2016; Eurostat, 2018, str. 81).

¹⁵ Zaradi velikosti tega smrtonosnega problema in nujnosti njegove evalvacije – ki še ni na-rejena – navajam najpomembnejša besedila o tem: Keber, 2020b, 2020c, 2020d, 2020e; Jager, 2020a, 2020b; Pleterski, 2020a, 2020b; Tomc, 2020; Ferlič Žgajnar, 2020; Malovrh, 2020; Marolt Meden, 2020; Al, 2020a, 2020b, 2020c; Repovž, 2020; Četković, 2020; Hočevár, 2020; Siter, 2020; STA, 2020a; Košak, 2020; Bizjak, 2020; zadnji pregled kronologije zapleta in arogance Ministrstva za zdravje je objavljen v STA, 2020b.

¹⁶ Vir: Žlogar, 2016.

¹⁷ Število bolniških postelj in število zdravnikov na 1000 prebivalcev.

¹⁸ Gre za odstotni delež izdatkov za zdravstvo iz zasebnih virov, glede na celoto sredstev, namenjenih za zdravstvo (podatek je za 2014).

¹⁹ Tax-Fin-Lex (2020).

3.7. Delež zaposlenih v zdravstvu in socialnem delu ²⁰			OECD: ²¹ 10,1	12,3	6,4	5,4	6,5	- 35,6
4. Internet: uporaba e-pošte ²²		vsi	75	89	82	59	72	- 4,0
		65 do 74	47	74	45	16	33	- 29,8
5. Socialna deprivacija	Izdatki, % BDP ²³	5.1. za socialno zaščito	27,9 (28,9)	26,3	18,6	25,2	22,6	- 19,0
		5.2. za brezposelnost	1,2 (1,4)	0,3	0,5	0,9	0,5	- 58,3
	Revščina in socialna izključe- nost ²⁴	5.3. samska oseba	31,9 (30,5)	32,8	30,8	35,0	43,1	+ 35,1
		5.4. samska ženska (brez otrok)	32,2 (30,3)	33,0	37,7	35,5	45,3	+ 40,7
		5.5. samski 65+	28,3 (25,5)	29,5	38,7	29,0	43,4	+ 53,4
	5.6. Brez soc. omrežja (%) ²⁵		5	/	6	/	8	+ 60,0
	5.7. Stopnja tveganja revščine (65+) ²⁶		16,1 (14,9)	20,4	14,2	11,6	18,3	+ 13,7
	5.8. Vztrajanje v revščini ²⁷	od 50 do 64	10,1 (10,7)	7,5	5,9	11,2	11,8	+ 16,8
		65+	10,3 (10,6)	8,1	4,6	7,1	13,8	+ 34,0
	5.9. Materialna deprivacija starejših (65+) ²⁸		11,2 (10,3)	4,7	8,7	30,7	12,5	+ 11,6
	Minimalni dohodek ²⁹	5.10. samska os. brez otrok	OECD: ³⁰ 33	53	21	27	29	- 12,1
		5.11. par brez otrok		46	14	28	31	- 6,1
5.12. Plačna vrzel med spoloma ³¹			v Sloveniji se je povečala najbolj v vsej EU (2010–2017)					

Viri: navedeni v opombah od 12 do 31.

²⁰ »Zdravje in socialno delo sta podsistema storitvenega sektorja in sta opredeljeni kot sestavini zdravstvenih dejavnosti, zdravstvenih storitev (tudi dolgotrajne oskrbe in dejavnosti socialnega dela brez nastanitve«; podatek je odstotni delež zaposlenih glede na vse zaposlene v letu 2017 (OECD, 2019).

²¹ Povprečje 36 držav.

²² V odstotkih; podatek je za leto 2019 (Eurostat, 2020). Glej tudi König, Alexander in Doh (2018).

²³ Podatki o izdatkih za socialno zaščito in brezposelnost so za leto 2017 (Eurostat, 2020).

²⁴ Pri tveganju revščine ali socialne izključenosti gre za osebe, ki jim grozi revščina ali pa so zelo materialno prikrajšane ali živijo v gospodinjstvu z zelo majhno delovno intenzivnostjo. Osebe so pri štetju upoštevane samo enkrat, tudi če so navzoče v več kategorijah (podatki so za 2018; Eurostat, 2020).

²⁵ Vir: Filipovič Hrast in Srakar, 2015, str. 210 (pri podatku za EU gre za povprečje petnajstih evropskih držav).

²⁶ Gre za stopnjo tveganja revščine starejših od 64 let (60 % mediane) po socialnih transferjih, podatek je za leto 2018 (Eurostat, 2020).

²⁷ Delež revnih, ki ostajajo pod pragom revščine (60 % mediane) že najmanj tretje leto (podatek je za 2018; Eurostat, 2020).

²⁸ Materialna deprivacija je opredeljena kot odstotni delež prebivalstva, ki mu na področju materialne prikrajšanosti primanjkujejo najmanj tri eksistenčne dobrine (od devetih najnujnejših). Podatki v tej vrstici veljajo za kategorijo starejših od 64 let (podatki za leto 2018; Eurostat, 2020).

²⁹ Kazalnik meri dohodek brezposelnih oseb, ki temelji na zajamčenih minimalnih prejemkih, izraženih kot odstotek mediane razpoložljivega dohodka v državi (za leto 2018; OECD, 2020).

³⁰ Povprečje 41 držav.

³¹ »Po podatkih Eurostata je bila razlika v plačilu med spoloma v Sloveniji leta 2017 osem odstotna, medtem ko je bila v celotni EU v povprečju 16-odstotna. A prav v Sloveniji je ta plačna vrzel v letih 2010–2017 narasla najbolj v EU« (Odbor SE, 2020). Enak trend je v Sloveniji opazen celo v akademski sferi (Antič Gaber, 2018). Ob tem je treba dodati, da je problem še hujši. Navedeni podatki se nanašajo na primerjavo nacionalnih povprečij, problem z velikostjo plačne vrzeli pa je v Sloveniji še večji, ko ga pogledamo od blizu in se z nacionalne ravni premaknemo na primerjavo po dejavnostih, poklicnih skupinah in delovnih mestih (Poje in Roksandić, 2013, str. 23–28).

Če prej citirano izjavo ministra Ciglerja Kralja primerjamo s preglednico 1, se pokaže, da gre ne zgolj za neresnično trditev (v pomenu zmote), pač pa za eksplicitno in namerno zanikanje problema. Kajti nismo najboljši – smo med najslabšimi. Kaj je negirano? Razmeroma nizka stopnja družbenih neenakosti in socialne izključenosti ter razmeroma visoka stopnja enakosti med spoloma v Sloveniji sta sicer resnična podatka, a to velja samo za nacionalno povprečje, ko se primerjamo z drugim *nadnacionalnim* povprečjem (EU, OECD). Sklicevanje na povprečje je ideološko takrat, ko aludira na realnost (ne pa na povprečje) z namenom, da se realnost zakriva.³² Kaj ostaja zakrito?

Najprej se prikriva odsotnost konsenza o vrednotenju tega, kar naj bi povprečje sploh dokazovalo. Še vedno se nismo uskladili, ali je majhna neenakost ali pa manjši delež revnega prebivalstva nekaj dobrega ali ni, hkrati pa so trendi v tej zvezi zelo problematični. Če obdobje pred zadnjo ekonomsko krizo (2002–2008) primerjamo s kriznimi leti (2009–2015), sodimo po merilu povečevanja dohodkovnih neenakosti med trojico najslabših evropskih držav: najbolj je neenakost povečala Hrvaška, takoj za njo Slovenija, tretja pa je Španija (Jianu, 2018, str. 126). Enako je z neenakostjo med spoloma. Kljub precej ugodnim podatkom o tem, ki so pri nas izrazito boljši od evropskega povprečja, imamo katastrofalen trend: v obdobju 2010–2017 se je plačna vrzel med spoloma v Sloveniji povečala bolj kot pa v vseh drugih državah EU (Odbor SE, 2020).

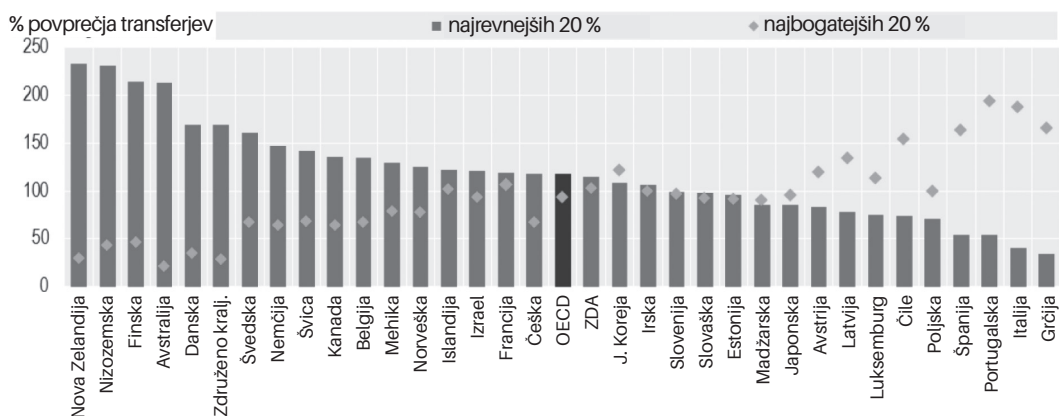
Enako je z revščino. Med 24 kazalci s socialnega in zdravstvenega področja (v preglednici 1) smo prav pri vseh slabši od evropskega povprečja. Zlasti iz zadnjega stolpca preglednice je razvidno, katera so najbolj kritična področja: stanovanjska in socialna zaščita (merjeno z deležem BDP), nekatere starostne kategorije v zvezi z zdravstveno zaščito, tudi deleži zaposlenih na tem področju, izdatki za brezposelnost, revščina in socialna izključenost samskih oseb, neopremljenost s socialnimi omrežji, razsežnost revščine starejših in povečanje plačne vrzeli med spoloma – pri teh kazalnikih zaostajamo za evropskim povprečjem od 30 do 96 odstotkov, pri drugih kazalnikih pa od 4 do 30 odstotkov. Prav tako smo tudi po skoraj vseh kazalnikih slabši od Združenega kraljestva (UK), Češke (CZE) in Grčije (GRC), ki sem jih vključil v preglednico, ker bi nas primerjava s temi državami morala še posebej skrbeti. Kajti UK je tako rekoč evropski sinonim neoliberalizma, saj se je začel prav v tej državi (s premierko Thatcher in sočasno z ZDA) in v času brexita nič ne kaže, da bi popuščal. Ker se slovenska država vseskozi deklarira za socialno in nikoli za neoliberalno, je zelo neobičajno, da zaostajamo (v 19 kazalcih) za UK prav na socialnem in zdravstvenem področju. Podobno velja za Češko in Grčijo. Prva nam je bila v času osamosvojitve najbolj podobna (po omenjenih

³² Zakaj sklicevanje na primerjavo povprečij ni dovolj niti za odličnost niti za učinkovitost, ki nam jo eksplicitno pripisuje minister? Zaradi več razlogov (empirični so v preglednici 1), med katerimi je najbolj splošen razlog s področja logike. Ministrova izjava je napačna, ker iz primerjave naših razmer s tistimi v tujini, kjer je stanje slabše od našega, ni mogoče izpeljati trditve, da so razmere pri nas dobre. Kajti če bi se primerjali s tistimi, ki so *boljši* od nas – pa se ne – bi bil sklep nasproten. Isto velja tudi v primeru, če bi se primerjali z državami, ki so po različnih kazalcih v resnici najbolj primerljive s Slovenijo (npr. s Češko). Še več, zaostajamo celo za državami, ki so celo slabše od nas (glej opombo 33).

kazalcih še malenkost slabša od nas), danes pa smo občutno slabši od Češke, in sicer v 17 kazalcih; enako velja celo za Grčijo, ki je od zadnje ekonomske krize najbolj problematična v vsej EU,³³ a smo kljub temu še slabši od nje.

V opisan razvojni vzorec smo zašli zaradi odsotnosti konsistentne in avtonomne socialne politike – ta je podrejena ekonomski, ki pa je neoliberalna. Zato občasne majhne spremembe socialnih kazalcev navzgor ali navzdol niso indikator učinkov socialne politike, pač pa bolj posledica konjunktorno-recesijskih ciklov v gospodarstvu in restriktivne vloge države do »nerealnih« sektorjev. Odsotnost socialne politike na Slovenskem je dobro vidna na grafu 1.

Graf 1: Obstoječa denarna podpora je lahko neenakomerna in ni vedno natančno usmerjena v revne.

Vir: OECD, 2017, str. 1.

Za razumevanje grafa 1 naj opozorim na tri aksiome v zvezi s socialno politiko:

1. razvoj modernih demokratičnih držav, ki imajo tržno gospodarstvo, ni možen brez posebne – za socialna vprašanja specializirane – socialne politike,
2. temeljna družbena funkcija vsak(ršn)e socialne politike je državna redistribucija sredstev od zgornjih k spodnjim slojem, in sicer po netržnih merilih (politika, ki tega ne počne, ni socialna),
3. najpomembnejša razlika med socialnimi politikami je v tem, kdo in koliko ima korist od državne redistribucije – to velja tako za razlike med posameznimi koncepti socialne države (Powell, Yörük in Bargu, 2020; Ahmad, 1991) kot tudi v časovnih primerjavah znotraj iste države, ko se isti koncept različno prakticira pod različnimi oblastmi.

Kot je razvidno iz grafa 1, so znotraj kluba najbogatejših držav (OECD) velike razlike v socialnih politikah, ki nikakor ne sovpadajo z razvitostjo njihovih gospodarstev (merjeno z BDP na prebivalca). Za države na levi strani grafa je značilno, da s svojo socialno politiko redistribuirajo sredstva veliko bolj v

³³ Grčija je gospodarsko skoraj uničena, je najbolj zadolžena in z migracijami preobremenjena članica EU, ki ob tem postaja vse bolj tudi politično in varnostno nestabilna (zaradi najnovejšega turškega militarističnega pritiska v zvezi z nafto in Ciprom). Kljub temu ostaja celo Grčija – največji bolnik v EU – boljša od Slovenije po številnih socialnih indikatorjih, takšnih je kar sedemnajst! Ti so v preglednici 1 navedeni pod številkami: 1, sledi pet starostnih kategorij znotraj indikatorja 3.1., 3.2, 3.3, 3.4, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5, 5.7, 5.8 in 5.12.

korist spodnjim slojem kot pa zgornjim, kar je, kot rečeno, osnovna funkcija socialne politike (2. aksiom). Če torej primerjamo države po transferjih, ki jih prejemajo delovno sposobni posamezniki v skupinah z nizkimi in visokimi dohodki, ni presenetljivo, da se na skrajno levo stran omenjenega grafa uvrščajo skandinavske države, skupaj z Novo Zelandijo, Avstralijo in celo Združenim kraljestvom. Nasprotno velja za desno polovico grafa, kjer državna redistribucija najbolj koristi najbogatejšim 20 odstotkom prebivalstva, najmanj pa najrevnejši petini družbe. Primerjava pokaže, da je Slovenija na desni strani, torej slabša od povprečja OECD, za katerega je sicer značilno, da redistribucija še vedno malenkost bolj koristi revnim kot pa bogatim. Pri nas to ne velja več. Slovenska »socialna« politika nameni najbogatejši petini enak odstotek državnih transferjev kot najrevnejši petini prebivalstva. To pomeni, da pri nas sploh nimamo socialne politike (v pomenu prejšnjih aksiomov). Kot vidimo, so po tem merilu bolj socialne od Slovenije celo ZDA.

Kako je to mogoče? Res je, kot sem omenil že prej, da nimamo razvite avtonomne niti strokovne socialne politike, saj je ta instrumentalizirana pod ekonomsko. Kljub temu vprašanje ostaja: kako je mogoče, da je socialna politika postala transmisija ekonomske, ki je neoliberalna?³⁴ A tudi neoliberalizem je presplošen odgovor, saj ne pojasni, kako uspeva političnim elitam, da se z njim napajajo že vse od osamosvojitve. Odgovor je v civilni družbi.

Fašizacija

Ob skorajšnji 80-letnici nastanka Osvobodilne fronte (OF) je njena četrta točka edina od sedmih, ki je še aktualna in neuresničena. V njej je bilo predvideno, da se bo z aktivizacijo množic preoblikoval »slovenski narodni značaj«³⁵ tako, da se bo uveljavil »nov lik aktivnega slovenstva«. Potrebo po tej točki najbolj dokazujejo besede italijanskega diplomata T. C. Rappa, ki je tik pred ustanovitvijo OF slovenski narodni značaj opisal takole:

Slovenska politika je, naravno, odraz značaja naroda. Marljivi, vztrajni in počasnega mišljenja so Slovenci dobri podrejeni uslužbenci, iz njihovih vrst pa izide le malo voditeljev. (Nečak, 2008, str. 175)

Ker se od navedene diagnoze iz leta 1938 značajsko nismo spremenili, se je mogoče strinjati z opozorilom, da ostaja četrta točka OF še vedno »najzanimivejša in najbolj aktualna«, saj je s svojo programsko zahtevo »glavno sporočilo za danes« (Repe, 2020).

³⁴ To kaže tudi zaporedje pojmov, omenjenih v nazivu ministrstva, ki naj bi bilo pristojno za socialno politiko: Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Na prvem mestu je delo, ki ne sodi v socialno, pač pa v ekonomsko politiko, saj je tu mišljena regulacija trga delovne sile; na drugem mestu je družina, ki je izvzeta iz socialne politike (zaradi redukcije na natalitetno politiko; več v Dragoš, 2017) – šele za tem sledijo socialne zadeve, ki zgolj asociirajo na neka-kšno socialno politiko, si pa podrejajo tudi profesijo socialnega dela (čeprav to ni socialna politika). Gre za enako zmoto, kot če bi imeli, denimo, sociološko profesijo za del politike z izgovorom, da se obe področji ukvarjata z družbo, ali pa bi uvrstili profesijo strojništva pod kmetijstvo, češ, saj tudi v kmetijstvu uporabljajo stroje. Simptomatično je, da je od tretjeuvršenih socialnih zadev manj pomembno samo še področje enakih možnosti, ki je ministrstvu dodano nazadnje.

³⁵ Zaradi razširjenosti tudi sam uporabljam izraz »narodni značaj«, čeprav gre za pleonazem. Ustreznejši izraz za to sintagmo je »kultura«.

Namesto iskanja razlogov za to, da je OF v tej točki ostala neuspešna,³⁶ se usmerimo k vprašanju, kakšno je stanje danes in kje so rešitve.

Pomemben element strukturnega nasilja ni le pritisk avtoritarnih vlad in političnih strank od zgoraj, nasilje je lahko tudi proizvod civilne družbe.³⁷ Ko postane večinsko javno mnenje dojemljivo za širjenje nestrpnosti in vrednostno združljivo z izključevalnimi politikami, se pojavi nestrpnost od spodaj, ki je ne moremo več reducirati zgolj na proizvod oblasti. Z nestrpnostjo civilne družbe dobi ta pojav novo, avtonomno podlago in zagon. To pomeni, da nestrpnosti ne moremo več pojasnjevati zgolj z lastnostjo semena, pač pa tudi s kakovostjo humusa, v katerega je bilo potaknjeno. To interakcijo med »sejalci« od zgoraj in humusom civilne družbe so avtorji frankfurtske šole povezali z avtoritarnim sindromom:

Medtem ko se razmere spreminjajo, se jim nekateri posamezniki prilagajajo veliko hitreje kot drugi. V razmerah, ko bi se povečala antidemokratska propaganda, bi jo nekateri takoj sprejeli in ponotranjili, drugi bi ji sledili zaradi vtisa, ker ji pač »vsi verjamejo«, nekateri pa bi jo zavrnil. Z drugimi besedami, posamezniki se razlikujejo po svoji dovzetnosti za antidemokratsko propagando kot tudi po pripravljenosti za izražanje antidemokratskih teženj. Zato se zdi nujno, da preučujemo ideologijo že na tej »stopnji dovzetnosti«, da bi ocenili potenciale fašizma v konkretni družbi. (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson in Sanford, 1950, str. 4).

Čeprav je v desetletjih po objavi navedenega dela merjenje »fašističnega značaja« postalo predmet številnih preverjanj, kritik in revizij³⁸ – predvsem v zvezi

³⁶ Verjetno sta bila najpomembnejša razloga dva: ker je prenova narodnega značaja znotraj enostrankarskega sistema nevaren projekt; in drugič, ker prav nobena od točk OF – niti v vseh njenih različicah – ni vključevala nikakršne omembe socialnega vprašanja ali zmanjšanja družbenih neenakosti. Ti cilji niso samodejno uresničljivi z osvoboditvijo in sklicevanjem na »človečnost« (tu je šlo za napačno predpostavko o socialnem avtomatizmu, ki se ji še danes nismo odpovedali; več o tem v Dragoš, 2005: 67–68, 77).

³⁷ Eden prvih, ki je (sicer arhaičen) pojem civilne družbe očistil idealizacije in ga s tem usposobil za analizo sodobnih družb, je John Keane, v slovenskem prostoru pa Tomaž Mastnak. Oba sta vodilna predstavnika tiste smeri v politologiji, ki sodi, da je mogoče »jezik civilne družbe enako dobro vnašati tudi v takšne različne politične pojave, kot so zaton države blaginje, vzpon neoliberalizma in rast družbenih gibanj« (Keane, 2000, str. 7). Stališča in vrednote državljanov in državljanov, ki so nam dostopne z javnomnenjskimi meritvami (na katere se sklicujem v nadaljevanju), so eden od ključnih in razmeroma avtonomnih elementov civilne družbe, ki je seveda ne moremo reducirati na podaljšek državne sfere, sicer se znajdemo v totalitarizmu. Po Keanu je ključna razlika med državo in civilno družbo v tem, da prva ustvarja »kompleksno mrežo političnih institucij (ki zajemajo vojaška, pravna, administrativna, produkcijska in kulturna telesa države)«, pojem civilne družbe pa se nanaša na sfero »družbenih (zasebno lastniških, tržno usmerjenih, prostovoljno vodenih ali na prijateljstvu utemeljenih) dejavnosti, ki jih država priznava in jamči.« Prav to razlikovanje je po Keanovem mnenju »hkrati zelo uporabno tudi za osvetlitev razlogov, zakaj pojema priljubljenost keynesianske države blaginje« (Keane, 1990, str. 53). Pomemben del odgovora na to vprašanje sta neoliberalizem in njegov vpliv na vrednostna stališča posameznikov (kot jih prikazujem v preglednici 2) in povezava takšnih stališč s problemi, ki jih obravnavam v nadaljevanju članka.

³⁸ Ena od novejših je Feldmanova (2003). Avtor prepozna glavni razlog za nastanek avtoritarnega sindroma v »konfliktnosti med konformizmom in željo po povečanju osebne avtonomije.« V tej razpetosti pri rangiranju ene in druge vrednote je, kot pravi avtor, ključna »percepcija grožnje«. Predsodki in nestrpnost so (po tem modelu) »rezultat kombinacije pri vrednotenju socialne konformnosti in zaznanih nevarnosti za socialno kohezijo« (Feldman, 2003, str. 66–67).

z empiričnim zajemanjem podatkov, uporabljenimi merskimi lestvicami kot tudi teoretsko (pretirana psihologistična oz. freudistična razlaga) – ostajajo temeljni poudarki frankfurtske šole nesporni. Tu omenjam tri postulate, ki so aktualni za našo temo, in sicer:

- interakcionistični: avtorji izhajajo iz teze, »da korenite spremembe družbenih razmer in institucij neposredno vplivajo na tipe osebnosti, ki se razvijejo v takšni družbi« (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson in Sanford, 1950, str. 6),
- sociološki: avtoritarni sindrom je, kot so ugotovili avtorji že pred 70 leti, zlasti »v Evropi močno razširjen v nižjih srednjih slojih. V evropskih družbah ga lahko pričakujemo med ljudmi, katerih dejanski status se razlikuje od statusa, za katerega si prizadevajo« (*ibid.*, str. 759–760),
- stigmatizacijski: »Omeniti je treba še eno značilnost sindroma ,avtoritarnosti'. To je psihološki ekvivalent obravnavane ideologije ,ni-milosti-za-revne' [...] Identifikacija ,avtoritarnega' značaja z močjo sovpada z zavračanjem vsega, kar je ,spodaj'. Tudi takrat, ko je očitno, da je deklasiran status proizvod družbenih razmer in depresivnega položaja skupine, se uporabi preobrat, kjer se to spremeni v nekakšno zasluženno kazen« (*ibid.*, str. 761–762).

V nadaljevanju pogledjmo, kakšna je nestrpnost od spodaj – ta humus avtoritarnosti – v Sloveniji. V preglednici 2 povzemam nekatere ključne vrednote v slovenskem in evropskem javnem mnenju, ki so povezane z avtoritarnostjo. Številke od ena do devet (v drugi vrstici preglednice) označujejo stališča, ki so bila respondentom ponujena za opredeljevanje na večstopenjski lestvici. V legendi podajam formulacijo teh stališč, v preglednici pa so odstotki pritrilnih odgovorov po posameznih državah.

Legenda k preglednici 2

Odnos do sebe:

1. Pomembno je pokazati svoje sposobnosti in biti občudovan.
2. Pomembno je, da me ljudje spoštujejo.
3. Pomembno je, da se pravilno vedemo.
4. Pomembno je biti ponižen in skromen, da ne vzbudimo pozornosti.
5. Pomembno je izvesti, kar mi je naročeno, in upoštevati pravila.
6. Pomembno je upoštevati tradicije in običaje.

Odnos do oblasti:

7. Pomembno je, da je vlada močna in zagotavlja varnost.
8. Pomembno je, da so ljudje obravnavani enako in imajo enake možnosti.
9. Nezaupanje v politike.

Preglednica 2: Sestavine avtoritarnega sindroma v evropskih državah (v %).

Pomembno je ... ³⁹		Odnos do sebe						Odnos do oblasti		
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Avstrija		14,6	9,1	27,5	22,1	13,7	19,1	5,9	49,7	34,5
Belgija		13,5	11,4	29,6	44,0	16,2	27,5	15,0	57,6	35,2
Bolgarija		3,5	6,2	16,7	22,3	16,7	26,2	4,2	26,7	50,2
Švica		9,3	16,6	22,5	41,9	10,6	20,2	13,1	54,2	23,9
Ciper		9,4	12,4	36,0	50,6	15,7	35,3	19,7	69,0	55,9
Češka		4,5	10,3	13,8	20,8	17,5	17,1	16,1	32,3	37,1
Nemčija		6,1	8,3	16,2	36,4	12,8	20,0	26,1	57,1	37,7
Estonija		5,0	4,0	26,5	28,2	14,6	17,3	23,9	32,6	43,0
Finska		3,5	3,2	17,9	25,7	22,9	16,4	20,1	57,4	22,6
Francija		4,3	5,0	20,6	42,5	6,6	13,1	10,2	54,6	47,5
Združeno kraljestvo		7,7	5,5	22,2	38,6	12,2	15,3	19,6	50,1	42,4
Madžarska		7,9	9,2	20,7	25,4	11,2	15,7	14,6	33,8	27,7
Irska		6,4	7,2	20,5	41,2	14,0	17,7	11,4	50,6	34,0
Italija		3,2	9,4	20,2	35,6	20,0	20,4	3,7	35,0	46,5
Nizozemska		9,4	8,3	18,5	25,4	15,9	22,8	18,3	67,1	17,1
Norveška		4,5	6,8	32,3	16,0	27,1	19,8	19,2	49,9	23,1
Poljska		7,9	14,0	21,3	24,7	25,6	24,5	13,4	45,4	47,9
Srbija		7,6	10,4	31,9	38,8	23,4	30,3	11,5	54,3	26,3
Slovenija		25,4	22,7	50,4	73,5	26,1	32,3	33,4	73,5	54,0
POVPREČJE (brez Slo.)	Vse države	7,1	8,7	23,1	32,2	16,5	21,0	14,8	48,7	36,3
	Ex-socialist. (6)	6,1	9,0	21,8	26,7	18,2	20,2	13,9	37,5	38,7

Vir: ESS (2018).

Med devetnajstimi državami, prikazanimi v preglednici 1, najbolj izstopa po vseh merilih testiranja samo ena država – Slovenija. Pri prvih šestih stališčih, ki testirajo odnos do samega sebe, je slovenski delež pritrdilnih odgovorov daleč največji med vsemi državami: pod številkami 1, 2, 3 in 4 smo na prvem mestu, pri 5. in 6. stališču pa na drugem. Med vsemi evropskimi državami smo torej prav Slovenci najbolj narcistični (1 in 2), konformistični (3, 5 in 6) in podredljivi oz. pohlevni (4). Pri teh osebnostnih preferencah tako zelo odstopamo od evropskega povprečja in celo od povprečja nekdanjih socialističnih držav – s katerimi smo sicer po drugih merilih in polstoletni zgodovini najbolj primerljivi – da bi moralo biti sram vsakega, ki ima še vsaj kanček državljanskega ponosa. Kajti ne gre zgolj za dejstvo, da smo najbolj narcistični, konformistični in pohlevni. Nevarnost je hujša. Ko te lastnosti sovpadajo, kažejo na rigiden tip osebnosti, kakršnega so Adorno in drugi označili za avtoritarnega in (proto) fašističnega. Zato je ustrezneje lastnosti tega tipa zapisati z vezajem: v evropskem prostoru smo Slovenci najbolj narcistično-konformistično-pohlevni.⁴⁰

³⁹ Pri prvih osmih trditvah sta združena prva dva odgovora (merjena s šeststopenjsko lestvico), ki pomenita največjo stopnjo strinjanja; pri deveti trditvi pa je združenih prvih pet odgovorov (merjenih na 11-stopenjski lestvici), ki izražajo največjo stopnjo averzije do politikov.

⁴⁰ Najbolj zjedreno formulacijo te diagnoze je (sklicujoč se na Adorna) podal Vlado Miheljak, ko pravi, da je za avtoritarno osebnost značilna »biciklistična narava: ali se podrejaš, ko si šibkejši, ali si podrejaš, ko si močnejši« (Miheljak, 2020, str. 6).

Tega problema se, sodeč po številu znanstvenih objav o omenjeni temi, ne zavedamo niti znotraj slovenske sociologije. V skladu s klasičnim slovenskim kulturnim sindromom⁴¹ ni naključje, da je prav umetnost edina, ki pri nas obravnava probleme, ki bi jih morala reševati politika in raziskati znanost. Najprodnornejšo kritično refleksijo avtoritarne osebnosti, značilne za Slovence, najdemo v gledališču in literaturi (namesto v politiki in znanosti). Prav to, kar kažejo številke iz prejšnje preglednice, povzame pesnik Boris A. Novak (2020) z izrazom »pekel slovenstva«:

Pekel slovenstva brez kulture [...], brez dialoga z drugimi, brez razgledov in srca, brez elementarne človeške spodobnosti, brez kakršnekoli vsebine razen praznega blebetanja, kako ponosni smo na to, da smo Slovenci. Da smo le skupaj, v istem krogu pekla. In dovolj visoko, da lahko serjemo na glave Romom in Bosancem, izbrisanim in beguncem, šibkejšim in drugačnim. Tak je slovenski krog pekla.

Ko se vrednotenje samega sebe v pomenu avtoritarnih vrednot združi še z odnosom do oblasti, dobimo eksplozivno mešanico. Iz stališč pod številkami 7, 8 in 9 (v preglednici 2) je razvidno, da smo Slovenci tudi visoko nad evropskim povprečjem – celo nad povprečjem nekdanjih socialističnih držav – po vrednotenju močne oblasti (7), po vrednotenju egalitarizma (8) in po nezaupanju v politiko (9). Tudi tu smo prvi v Evropi, le pri 9. stališču smo drugi. Iz tega izhaja radikalizacija stališč glede spreminjanja slovenske družbe, ki jo potrjujejo vse raziskave slovenskega javnega mnenja (v preglednici 3).

Preglednica 3: Radikalizacija stališč o spreminjanju slovenske družbe.

Spodaj so zapisani trije značilni pogledi na družbo, v kateri živimo. Kateri izmed njih je najbližje vašemu mnenju?	1995	1999–2007 (povprečje)	2008	2013	2018	Razlika 1995–2018 (v %)
a) Našo družbo, tako kot je sedaj, je treba braniti pred vsakršnim spreminjanjem. ⁴²	21,9	10,9	8,7	2,8	2,3	- 89,5
b) Našo družbo je treba postopoma izboljšati z reformami.	62,7	65,5	72,0	33,9	53,5	- 14,7
c) Z odločno ⁴³ akcijo je treba korenito spremeniti celoten način delovanja naše družbe.	6,5	12,4	12,7	57,4	40,0	+ 515,4

Vir: Toš, 2018, str. 1012–1013.

⁴¹ Slovenski kulturni sindrom je – najkrajše rečeno – »nacionalno prizadevanje na kulturno-umetniški način« (Rupel, 1987, str. 46) v zvezi s problemi in vprašanji, ki bi jih morala tematizirati politika, pa je zaradi njene nezadostnosti to vlogo prevzela umetnost, zlasti literatura. Prvi je problem nezadostne razvitosti sektorjev oz. nacionalne delitve dela na Slovenskem tematiziral Dušan Pirjevec, ko je leta 1969 s sintagmo »prešernovska struktura« označil nekompletiranost narodne zavesti v pomenu, da je poezija »edina samozavest slovenskega naroda« (Pirjevec, 1978, str. 56). Prvo podrobnejšo elaboracijo tega problema v pomenu »kulturnega sindroma« pa je opravil Dimitrij Rupel (1976, 1987). Poanta: očitno imamo z omenjenim sindromom nacionalne nerazvitosti opraviti še danes, trideset let po osamosvojitvi.

⁴² Pri tej trditvi je bila v meritvah do leta 2003 namesto besede »spreminjanjem« uporabljena beseda »prevratom«.

⁴³ Pri tej trditvi je bila v meritvah do leta 2003 namesto sintagme »z odločno akcijo« uporabljena sintagma »z revolucionarno akcijo«.

Slovensko javno mnenje se je v zadnjih dveh desetletjih radikaliziralo glede vprašanja, kako spremeniti družbo. Konservativna (a) in reformistična opcija (b) izgubljata podporo, radikalna (c) pa se je okrepila kar za 515 odstotkov glede na leto 1995. Je to dobro ali slabo? Ali ni to afirmacija aktivnega državljanstva v pomenu priporočil EU ali celo afirmacija kritičnega državljanstva, ki ga imajo nekateri kar za vrlino in moralno dolžnost (Teršek, 2013)? Ne, nič od tega. Verjetneje gre za avtoritarni refleks, ki se radikalizira.

Sklep

Ideologija in strukturno nasilje imata dve glavni značilnosti. Prva so dominantna razmerja družbene moči med vpletenimi akterji, druga skupna značilnost pa je redukcionističen odnos do realnosti. Pri ideologiji je pogled na realnost prirejen interesom (s selekcijo in redukcijo), pri strukturnem nasilju pa je realnost reducirana v treh dimenzijah: v načinu izvajanja nasilja, v njegovih posledicah (razpršenost) in vidnosti. Zato je strukturno nasilje težje zaznavno od posamičnega, npr. individualnega. In enako je z ideologijo, njene konstrukte je težje razkrinkati kot pa druge načine potvarjanja realnosti, npr. običajno laž.

Socialna politika na Slovenskem je eno od pomembnih področij strukturnega nasilja, ki se vzdržuje z ignoranco in negacijo družbenih dejstev (v Durkheimovem pomenu).⁴⁴ Po številnih pokazateljih s socialnega področja in po velikosti najbolj ogroženih kategorij prebivalstva Slovenija ne sodi med najboljše države, pač pa med najslabše v Evropi. A ti problemi v zvezi z napačno socialno politiko in prevladujočo neoliberalno paradigmo ne prizadejejo le družbenih margin (čeprav njih najprej in najbolj), pač pa tudi celotno družbo. Če avtoritarni pogled (preglednica 2) povežemo z egalitarizmom, na katerega se vežeta okrepljeni nacionalizem in povečana nestrpnost do tujcev (Dragoš, 2018), vse to pa združimo z radikalnim nagnjenjem do spreminjanja družbe, dobimo nacionalsocializem, ne pa aktivnega državljanstva v pomenu dejavnega humanizma.

⁴⁴ Bistvo Durkheimove sintagme »družbena dejstva« je v pozivu, da »je treba družbena dejstva obravnavati kot stvari.« S tem je sociologijo – takratno novo znanstveno disciplino – skušal preusmeriti od Comtovega in Spencerjevega načina razmišljanja (od njiju je Durkheim tudi prevzel omenjeno sintagmo), ki sta o družbi zgolj teoretizirala na podlagi idej. Ideje res lahko spozna(va)mo introspektivno, pravi Durkheim, a ker so družbena dejstva nekaj več od idej, »ne morejo biti zgolj miselna dejavnost«, torej za njihovo spoznavanje potrebujemo »podatke zunaj uma« (Ritzer, 1992, str. 78). Durkheim je družbena dejstva razvrstil najprej na materialna in nematerialna, potem pa jih je razlikoval še navznoter na posamezne podvrste. Materialna je delil na tri podvrste, nematerialna pa na štiri. Pojav revščine ter z njo prizadetih skupin in slojev bi po Durkheimu sodil v tretjo vrsto materialnih dejstev, ki jo je imenoval »morfološka komponenta družbe«, socialna politika pa bi sodila v drugo vrsto materialnih dejstev, kamor se uvrščajo »strukturne komponente družbe« (Ritzer, 1992, str. 80).

Viri

- Adam, F. (2020). *Med meritokracijo in populizmom*. Ljubljana: Irsa.
- Adorno, W. T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., & Sanford, N. (1950). *The authoritarian personality: studies in prejudice series, Volume 1*. New York: Harper & Brothers. Pridobljeno 15. 5. 2020 s <http://www.ajcarchives.org/main.php?GroupingId=6490>
- Ahmad, E. (1991). Social security and the poor. *The World Bank Research Observer*, 6(1), 105–127.
- AI (2020a). Gre za pravico do zdravja in življenja ljudi v domovih za starejše. *Amnesty International Slovenije: Mladina*, 30. 7. 2020. Pridobljeno 30. 7. 2020 s <https://www.mladina.si/200304/amnesty-international-gre-za-pravico-do-zdravja-in-zivljenja-ljudi-v-domovih-za-starejse/>
- AI (2020b). Socialnovarstveni zavodi nimajo zmogljivosti za izvajanje con. *Amnesty International Slovenije*, 3. 8. 2020. Pridobljeno 12. 8. 2020 s <https://www.amnesty.si/socialni-za-vodi-pripravljenost-na-cone>
- AI (2020c). Ravnanje oblasti ob koronavirusu. *Amnesty International Slovenije*, 17(2), 6–7.
- Antić Gaber, M. (2018). Akademске institucije v Sloveniji in (ne)enakost spolov. *Javnost: The Public*, 25(1), 81–96.
- Althusser, L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses. V *Lenin and philosophy and other essays*. New York: New Left Books, 5–34. Pridobljeno 26. 8. 2020 s https://www.academia.edu/2940218/_Ideology_and_Ideological_State_Apparatuses_Notes_towards_an_Investigation_1970_?email_work_card=title
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1988). *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bizjak, J. (2020). Intervju (intervjuvar: V. Jager). *Mladina*, 36, 4. september 2020, str. 35–39.
- Cigler Kralj, J. (2020). Intervju z Janezom Ciglerjem Kraljem, ministrom za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti (intervjuvar: Vilko Kolbl). *Socialna zbornica Slovenije*, 30. 4. 2020. Pridobljeno 10. 5. 2020 s https://media.wix.com/ugd/304490_6d11c03e-06294eca987aaa1edcec782b.pdf
- Četković F. (2020). Javno pismo. *Mladina*, 31, 31. julij 2020, str. 5.
- Dragoš, S., & Leskošek, V. (2003). *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Dragoš, S. (2005). Multikulturalizem – rešitev ali problem? V V. Leskošek (ur.), *Mi in oni – ne-strpnost na Slovenskem*. Ljubljana: Mirovni inštitut, str. 41–80.
- Dragoš, S. (2015). Populistično? *Mladina*, 35, 28. 8. 2015, str. 17–22.
- Dragoš, S. (2017). Erozijska družinske politike. *Socialno delo*, 56(3), 157–178.
- Dragoš, S. (2018). Refugees and Slovenian authoritarianism. V I. Ž. Žagar, N. Kogovšek Šalamon, & M. Lukšič Hacin (ur.), *The disaster of European refugee policy: perspectives from the "Balkan Route"*. UK: Cambridge Scholars Publishing, str. 197–224.
- ESS (2018). *European Social Survey, Round 9 Data*. Norway: Norwegian Centre for Research Data – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Pridobljeno 15. 5. 2020 s http://www.europeansocialsurvey.org/data/conditions_of_use.html
- Eurostat (2018). *Living conditions in Europe – 2018 edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2020). *Main tables*. Pridobljeno 25. 4. 2020 s <https://ec.europa.eu/eurostat/web/europe-2020-indicators/europe-2020-strategy/main-tables>
- Farheen, S. (2020). Ideology and ideological state apparatuses. *Academia.edu*, str. 5. Pridobljeno 12. 8. 2020 s https://www.academia.edu/38167676/Ideology_and_Ideological_State_Apparatuses
- Felc, M. (2020). Direktor policije bo sledil navodilu ministra. *Delo*, 13. 8. 2020. pridobljeno 13. 8. 2020 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/direktor-policije-bo-sledil-navodilu-ministra-339611.html>

- Feldman, S. (2003). Enforcing social conformity: a theory of authoritarianism. *Political Psychology* 24(1), 41–74.
- Ferlič Žgajnar, B. (2020). Navedbe, da so bili oskrbovanci DSO zapostavljeni, so neresnične. *Delo*, 10. junij 2020. Pridobljeno 14. 7. 2020 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/navedbe-da-so-bili-oskrbovanci-dso-med-epidemijo-zapostavljeni-so-neresnicne-in-zlonamerne-317909.html>
- Filipovič Hrast, M., & Srakar, A. (2015). Socialna izključenost: primerjava Slovenije z evropskimi državami. V B. Majcen (ur.), *Značilnosti starejšega prebivalstva v Sloveniji – prvi rezultati raziskave SHAR*, str. 206–214. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
- Foucault, M. (2000a). The birth of biopolitics. V P. Rabinow (ur.), *Ethics, essential works of Foucault 1954–1984* (Vol. 1). London: Penguin Books, str. 67–71.
- Foucault, M. (2000b). *Zgodovina seksualnosti*, 1. del. Ljubljana: ŠKUC.
- Gimba Mavalla, A., & Osah, G. (2016). Conflict transformation: a preferred model in responding to structural violent conflict in Sub-Saharan Africa. *Jos Journal of Conflict Management and Peace Studies* (1), 189–203.
- Hočevár, B. (2020). Problematiko izpostavljajo ljudje, ki jo živijo, politiki pa se menjajo. *Sobotna priloga Dela*, 1. avgust 2020, str. 3.
- Jager, V. (2020a). Dušenje kritičnih glasov. *Mladina*, št. 24, 12. 6. 2020, str. 24–27.
- Jager, V. (2020b). So življenja nekaterih vredna manj? *Mladina*, št. 30, 24. 7. 2020, str. 34.
- Jianu, I. (2018). The impact of government health and education expenditure on income inequality in European Union. *Theoretical and Applied Economics*. Special Issue, str. 121–134.
- Keane, J. (1990). *Despotizem in demokracija*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- Keane, J. (2000). *Civilna družba*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Keber, D. (2020a). V smrtni pasti. *Dnevnik, Objektiv*, 23. 5. 2020. Pridobljeno 20. 6. 2020 s <https://www.dnevnik.si/1042930055/mnenja/kolumne/v-smrtni-pasti>
- Keber, D. (2020b). Kaj pa, če res ne vedo, kaj delajo? *Mladina*, 23. 5. 6. 2020, str. 44–45.
- Keber, D. (2020c). Politika, stroka in etika. *Sobotna priloga Dela*, 6. 6. 2020, str. 15.
- Keber, D. (2020d). Odziv na intervju dr. Marka Noča. *Sobotna priloga Dela*, 18. 7. 2020, str. 30.
- Keber, D. (2020e). Dlaka v enem od dveh gnilih jajc. *Mladina* (34), 21. 8. 2020, str. 22.
- König, R., Alexander, S. & Doh, M. (2018). Internet use among older Europeans: an analysis based on SHARE data. *Universal Access in the Information Society*, 17, 621–633. Pridobljeno 3. 6. 2020 s <https://link.springer.com/article/10.1007/s10209-018-0609-5>
- Košak, K. (2020). Kako so nastala sporna navodila za triaziranje starostnikov? *Dnevnik*, 18. 8. 2020. Pridobljeno 18. 8. 2020 s <https://www.dnevnik.si/1042936650/slovenija/kako-so-nastala-sporna-navodila-za-triaziranje-starostnikov>
- Malovrh, P. (2020). Gantar: Dom v Hrastniku je bil neustrezen že pred epidemijo. *Delo*, 23. 7. 2020. Pridobljeno 17. 9. 2020 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/kako-zajeziti-sirjenje-okuzb-v-domovih-za-starejse-332950.html>
- Marolt Meden, B. (2020). Srebrna nit sporoča: Dovolj je! *Dnevnik*, 30. 7. 2020. Pridobljeno 30. 7. 2020 s <https://www.dnevnik.si/1042935261/mnenja/odprta-stran/srebrna-nit-sporoca-dovolj-je>
- Miheljčak, V. (2020). 780 milijonov. *Mladina* (34), 21. 8. 2020, str. 6.
- Mramor, D. (2015). »Če bodo vsi zahtevali višje plače in pokojnine, bom pred barikadami dejansko stal sam«. *Mladina*, 8. 5. 2015. Dosegljivo 14. 12. 2020 s <https://www.mladina.si/166289/dusan-mramor/>
- Nečak, D. (2008). *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Nixon, R. (2011). *Slow violence and the environmentalism of the poor*. Cambridge: Harvard University Press.
- Novak, A. B. (2020). Krogi pekla od Srebrenice do Slovenije ali Janez Janša, ban Alpsko-Jad-

- ranske orbanovine. *Dnevnik*, 18. 8. 2020. Pridobljeno 19. 8. 2020 s <https://www.dnevnik.si/1042936605/kultura/knjiga/krogi-pekla-od-srebrnice-do-slovenije-ali-janez-jan-sa-ban-alpskojadranske-orbanovine>
- Odbor SE (2020). *Slovenija krši pravico do enakega plačila ne glede na spol*. Strasbourg, 29. junija: Odbor Sveta Evrope (SE) za socialne pravice. Pridobljeno 30. 6. 2020 s <https://www.tax-fin-lex.si/Home/Novica/16991>
- OECD (2017). *Basic income as a policy option: can it add up?* OECD, maj 2017. Pridobljeno 27. 8. 2020 s <https://www.oecd.org/social/Basic-Income-Policy-Option-2017.pdf>
- OECD (2019). *Health at a glance 2019, OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing. Pridobljeno 26. 5. 2020 s <https://doi.org/10.1787/4dd50c09-en>
- OECD (2020). *Adequacy of minimum income benefits*. OECD iLibrary. Pridobljeno 24. 5. 2020 s https://www.oecd-ilibrary.org/employment/adequacy-of-minimum-income-benefits/indicator/english_dcb819cd-en
- Pirjevec, D. (1978). *Vprašanje o poeziji: vprašanje naroda*. Maribor: Obzorja.
- Pleterski, A. (2020a). Koronavirus, zdravniški paternalizem in borba za prazne bolniške postelje. *Sobotna priloga Dela*, 11. julij 2020, str. 14–15.
- Pleterski, A. (2020b). Pokroviteljski kopitar. *Dnevnik*, 22. 8. 2020. Pridobljeno 22. 8. 2020 s <https://www.dnevnik.si/1042936951/mnenja/odprta-stran/pokroviteljski-kopitar>
- Poje, A., & Roksandić, M. (2013). *Enako plačilo za enako delo in plačna vrzel med spoloma*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije.
- Powell, M., Yörük, E., & Bargu, A. (2020). Thirty years of the three worlds of welfare capitalism: a review of reviews. *Social Policy & Administration*, 54(1), 60–87.
- Repe, B. (2020). Ob dnevu upora: iz naroda hlapcev smo vstopili v krog suverenih narodov (intervju). *MMC RTV SLO*: 27. april 2020. Pridobljeno 31. 5. 2020 s <https://www.rtvlo.si/moja-generacija/novice/ob-dnevu-upora-iz-naroda-hlapcev-smo-vstopili-v-krog-suverenih-narodov/521989>
- Repovž, G. (2020). Zavestna malomarnost. *Mladina*, 31, 31. julij 2020, str. 2.
- Ritzer, G. (1992). *Sociological theory*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Rupel, D. (1976). *Svobodne besede (od Prešerna do Cankarja)*. Koper: Lipa.
- Rupel, D. (1987). *Besede božje in božanske*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Schutz, A. (1976). The stranger: an essay in social psychology. V A. Schutz, *Collected papers II: studies in social theory*. The Hague: Martinus Nijhoff, str. 91–105.
- Siter, P. (2020). Dom starejših Hrastnik: izpoved prostovoljca. *Mladina*, št. 32, 7. 8. 2020, str. 22–24.
- Skotnicki, T. (2019). Unseen suffering: slow violence and the phenomenological structure of social problems. *Theory and Society*, 48, 299–323. Pridobljeno 12. 8. 2020 s <https://link.springer.com/article/10.1007/s11186-019-09343-7#citeas>
- STA (2020a). Skupnost socialnih zavodov izstopila iz delovne skupine za covid-19. *Tax-Fin-Lex*, 4. 8. 2020. Pridobljeno 4. 8. 2020 s <https://www.tax-fin-lex.si/Home/Novica/17330>
- STA (2020b). Izstop Skupnosti socialnih zavodov iz delovne skupine za covid-19. *Delo*, 3. 8. 2020. Pridobljeno 6. 8. 2020 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/izstop-skupnosti-socialnih-zavodov-iz-delovne-skupine-za-covid-19-337070.html>
- Tax-Fin-Lex (2020). Različne organizacije in združenja od vlade zahtevajo pripravo zakona o dolgotrajni oskrbi. 8. 6. 2020. Pridobljeno 9. 6. 2020 s <https://www.tax-fin-lex.si/Home/Novica/16784>
- Teršek, A. (2013). Državljanstvo je odgovornost. *Pogledi*, 4 (13–14), 10. julij 2013. Pridobljeno 15. 5. 2020 s <https://pogledi.delo.si/ljudje/drzavljanstvo-je-odgovornost>
- Tomc, G. (2020). Zdravniki odločajo o tem, kdo bo deležen zdravljenja in kdo ne. *Sobotna priloga Dela*, 11. julij 2020, str. 30–31.
- Toš, N. (ur.) (2018). *Vrednote v prehodu XII*. Ljubljana: FDV, IDV, CJMMK.
- Vladić, N. (2020). Zakaj virusa ne jemljemo resno. *Delo*, 6. 8. 2020. Pridobljeno 6. 8. 2020 s <https://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/zakaj-virusa-ne-jemljemo-resno-337754.html>

Žlogar, M. (2016). V Sloveniji na voljo vedno manj bolniških postelj. *SiolNET*, 18. 10. 2020.
Pridobljeno 25. 4. 2020 s <https://siol.net/novice/slovenija/v-sloveniji-na-voljo-vedno-manj-bolniskih-postelj-427941>.

Shulamit Ramon

Attending to political conflict in social work today and in the near future

Focus on European social work

This paper is aimed at looking at how social workers in Europe tackle the inevitable political issues embedded in their work as intermediaries between political authorities (governments and local authorities) and social work clients affected by political conflict. The notion that social work can be a-political is rejected from the outset. The outcomes of armed political conflict for the populations involved, as well as for social workers who are citizens in these countries, and who remain in their country of origin, are briefly looked at. The migration wave of 2015–2017 and its aftermath is used as the key example with which to explore further the issue of clash between social work values and those of the majority of the European member states governments. Key changes taking place since 1980s in political ideologies of these states, including the issues of nationalism alongside neoliberalism and imposed changes in the welfare state which reveal going back to pre 2nd World War perception of poor, disabled, and destitute people are examined. The impact of these changes on attitudes towards refugees, asylum seekers and migrants are investigated. Some key examples of social workers attempting to change the worsening situation for their clients are given. The paper ends in considering the options for social workers wishing to follow the values of social work in their collective and individual practice.

Key words: migration, illiberal state, authoritarianism, welfare systems, refugees, asylum seekers.

Shulamit Ramon is professor of social inclusion and wellbeing at the University of Hertfordshire, in the social work section. Contact: s.ramon@herts.ac.uk.

Spoprijemanje s političnim konfliktom v socialnem delu danes in v bližnji prihodnosti – Osredotočenost na evropsko socialno delo

Članek prikaže, kako se socialni delavci in delavke spoprijemajo z neizogibnimi političnimi vprašanji, ki so sestavni del njihovega dela, ko delujejo kot posredniki med političnimi oblastmi (vladami in lokalnimi oblastmi) ter uporabniki socialnega dela, ki so žrtve političnih konfliktov. Avtorica že na začetku zavrne idejo, da bi bilo socialno delo lahko apolitično. Na kratko predstavi posledice obo- roženih političnih konfliktov za vpleteno prebivalstvo pa tudi za socialne delavke in delavce, ki so državljanke in državljani teh držav in ki ostajajo v izvorni državi. Migracijski val v letih 2015–2017 in njegove posledice uporabi kot ključni primer, s katerim je mogoče podrobneje raziskati vprašanje spopada med vrednotami socialnega dela in vrednotami večine vlad članic Evropske unije. Avtorica raziše ključne spremembe, ki se dogajajo od osemdesetih let 20. stoletja v političnih ideologijah teh držav, med drugim vprašanje nacionalizma v kombinaciji z neoliberalizmom in vsiljenimi spremem- bami socialne države, ki razkrivajo percepcijo revnih, oviranih in obubožanih ljudi, ki sega še v čas pred drugo svetovno vojno. Avtorica preuči vpliv teh sprememb na odnos do beguncev, prosilcev za azil in migrantov. Poda nekaj ključnih primerov socialnih delavk, ki poskušajo izboljšati situacijo svojih uporabnikov. Članek sklene z možnostmi, ki jih imajo na voljo socialni delavci in delavke, ki želijo upoštevati vrednote socialnega dela v svoji organizaciji in svojem osebnem življenju.

Ključne besede: migracije, neliberalna država, avtoritarizem, socialni sistemi, begunci, prosilci za azil.

Shulamit Ramon je profesorica za socialno vključenost in blaginjo na Univerzi v Hertfordshiru v Združenem Kraljestvu, na oddelku za socialno delo. Kontakt: s.ramon@herts.ac.uk.

Introduction

This paper will focus on the responses of European countries to the migration wave of 2015–2017, and the related underlying changes in political ideology and welfare policies of the near past.

Mentioning political issues in social work has been traditionally unfashionable in social work and other helping professions as such issues were/are perceived as too ideological, in contrast to the assumed non-political and non-ideological stance of being an “objective” professional. By now we are aware that it is impossible to be de-voided of beliefs and biases by virtue of being a human being within a specific social context, and that every professional discipline comes with a set of values which expresses its ideological beliefs (Harding, 1995). The long process of socialisation into a specific helping profession serves also to enforce their acceptance of these values, which is reinforced later on through their membership in a community of professionals.

The discourse on human rights and social work values has replaced that of ideology to a large extent, though most social workers avoid expressing overt political views even when their values are in conflict with the prevailing views of their employer, the government and majority political party of the day. It is left to national and international professional association to express politely the political stance of the profession in most formal democracies. However, at crisis times, such as the migration wave to Europe of 2015–2017 and its aftermath, the impact of political conflict this wave has on social work is such that ignoring it becomes a more demanding task.

During armed political conflict, of which we have internationally an exponential increase since the beginning of the 21st century, it becomes more difficult for social workers living in such a context to remain uninvolved politically both individually and collectively, and social workers’ lives may be threatened (see e.g. Almeida, 2008; Lindsay, 2008; Sánchez, 2008). However, this position continues to be an explicit part of the requirements of social workers.

Testing adherence to social work values

In armed political conflict social workers are at the receiving end of such a conflict by virtue of being citizens of a society undergoing armed conflict, as well as its impact on their professional activities, including witnessing the suffering of their victim clients (Baum and Ramon, 2010). A good example of taking a clear political stance, yet remaining within the Human Rights discourse, is the creation of Social Work Without Borders (SWWB) associations in more than one European country in response to governments’ modes of handling the unaccompanied children who were based in Calais (Wroe, Larkin and Maglajlić, 2019).

Some of the discomfort to take a stand in political conflicts relates to the co-existence of positive and negative aspects of the political activities taken by national organisations. These include national armies’ activities, which include highly unethical responses to the populations perceived as being the enemy. For example, I have begun writing this paper on 27th June 2020, which happens to be the Armed Forces Day in the UK. I just got a request to sign a petition in support of the UK armed forces. Yet while I recognise that there is a need for an army to defend a country against an attack by its enemies, as highlighted during the Second World War, I am also aware of a number of cases from more recent

armed conflicts, such as in Afghanistan (2001) and Iraq (2003), when the same army committed atrocities against civilians which the Ministry of Defence did its best to hide, even when such cases were brought to court (Williams, 2011).

Yet at times there are positive responses of governments and social welfare organisations which are important to recognise and to take account of. The generosity of the UK government in 1938 of enabling 10,000 mainly Jewish children from Central Europe to come to the UK just before the 2nd World War begun, named the Kindertransport (Guske, 2009), followed by the generosity of the British public to offer hospitality to these children free of charge remains an outstanding example, which has not been repeated since.

The 2015–2017 migration wave

Table 1: Arrivals to Europe and first applications for asylum.

Years	All arrivals from non-EU countries	First applications for asylums
2014	594,180	530,560
2015	1,282,690	1,216,860
2016	1,221,185	1,166,815
2017	677,470	620,265
2018	608,335	548,955
2019	676,250	612,685

Source: Eurostat, 2020.

The table 1 highlights the move of the wave over the six years from 2014 to 2019 and the fact that most of the migrants opted to apply for asylum seeking. The table also illustrates the peak of this wave in 2015, the reduction in the numbers after 2015, and the increase in 2019, indicating that the migration story is not moving only in one direction.

A total of 79.5 million people were displaced by the end of 2019, including 33 million refugees living away from their country of origin, while 50.8 million were internally displaced in their own country, and hence not in Europe (Norwegian Refugee Council, 2020). In 2016 362,000 refugees/asylum seekers came by sea to Europe. Of these, 181,400 came to Italy via Libya, and 173,450 to Greece via Turkey. Both Greece and Italy were already in an insecure economic state since the economic crisis of 2008.

By September 2019, there were 470,000 first time asylum applications to European countries. Of these, 282,100 were provided by six European countries: Germany (111,000), France (87,100), Spain (80,000), Greece (47,000), UK (32,000) and Italy (25,000) (UNHCR, 2020). This means that the majority of EU countries (22) offered much less than these six countries.

Most of the newcomers came from Syria, Afghanistan, Somalia and South Sudan, with smaller numbers from other African countries, including North Africa (Europe Stability Initiative, 2017). Those coming from the Middle East and Asia were fleeing from armed political conflicts, while those who came

from Africa were labelled as economic migrants, even though a number of their countries were in the midst of an armed conflict or its aftermath too. According to the UN Charter those fleeing an armed political conflict are entitled to be given the status of refugees, while those fleeing hunger are not (UN Convention and Protocol relating to the Status of Refugees, 2020). This division does not take into account that the impact of an armed political conflict continues long after the formal armed component has ceased.

Most of the arrivals came illegally, while they paid smugglers substantive sums provided by their families. Most of them were young men, with a much smaller number of young women, and some families. This distribution highlights that sending the young men was a collective act of an attempt to secure a better future for the next generation as well as the hope that the young men will do their best to support their families later on, either financially and/or by bringing them too to a European country. All of them came after experiencing hardship, be it economic, political, psychological or physical in nature. Yet according to international treaties co-ordinated by the United Nations each of these categories have different rights, entitlements, and status in the host country.

Internally displaced people

However, this categorisation omits the most prevalent group of people who have become displaced in their own country due to political conflict, whom we call internally displaced people (IDP).

As mentioned above, according to the Norwegian Refugee Council (2020) we had by the end of 2019 50,8 million IDPs, none of whom was/is entitled to any international status. These are people who had to flee their homes usually due to political conflict in which they were on the losing side, and hence seen by their own government as part of the enemy camp. They often left home without their documents, attempting to reach relatives living in other parts of the same country. Their move was often resented by the inhabitants of the areas they escaped to, due not only to being perceived to be part of the enemy population, but also due to economic competition and lack of housing.

Social work services, and even elementary education schooling, are all too often disrupted in these areas due to armed political conflict, and at times due to natural disasters (Herath and Lešnik, 2008). The few remaining overworked social workers deal mainly with financial issues and rarely provide emotional support. These populations have experienced a great number of traumas, such as witnessing atrocities, loss of family members, being injured and becoming physically disabled, loss of home, loss of belongings, loss of employment, loss of social status, experiencing segregation and discrimination by the majority population and government. Where possible, either women or men would move to work in another country, to secure a better life for the whole family, at the cost of family separation and often leading a lonely life working in a low status occupation, such as being a servant or a manual labourer. The likelihood of returning back to their previous home depends on politically agreed solutions reached by politicians in which the IDP population is unlikely to be involved.

Back to Europe of the 21st century

Europe has witnessed a large scale armed political conflict towards the end of the 20th century, when Yugoslavia came to an end as a national and political entity in the 1990s. This affected differentially the populations in the different states which were members of the Yugoslav federation, depending in part on how long the armed conflict was, its intensity, the level of physical, material and emotional losses experienced by local people. In some parts of ex-Yugoslavia, such as in Bosnia and Herzegovina, the war was bitter and impacted the local population harsher in terms of the number of people killed, injured, imprisoned, tortured, massacred, houses burnt, bridges destroyed, livelihoods disappearing (Zaviršek, 2008; Maglajlić Holicek and Rašidagić, 2008). A substantial number of people became refugees either in another part of Yugoslavia, or moved to other European countries and beyond (e.g. Germany, UK, Australia, Canada, USA). This conflict required the involvement of the United Nations to reach ceasefires and then a peace agreement, and a UN force to stay in the territory for a couple of years. It also took place in parallel to the change in regimes in Central Europe from Socialist/Communist and from totalitarian regimes (e.g. East Germany, Poland), to more parliamentary democratic ones.

Although all of the above took place in the relatively recent past, most of these central European countries have denied refugee status and legal asylum-seeking status to many of those who came in the 2015–2017 migration wave, unlike countries such as Germany and Sweden.

The EU, which includes by now two of the ex-Yugoslavian states, with others attempting to join, failed to reach an agreement concerning the quotas of asylum seekers each member state would take, just lumping Greece and Italy with a much higher number of refugees than elsewhere in Europe, and encouraging the border police of each country to remove by force those attempting to come through, even if they aimed to move to yet another European country. Some border police forces excel in the brutal way they treat the refugees.

The EU central authorities continue to pay Turkey, Greece and Italy for the cost of keeping the refugees, while the UN contributes to the cost of Greece and Italy as well as for the upkeep of the 3rd generation of Palestinian refugees whose grandparents left what is currently the state of Israel in 1948 and in 1967, as they continue to live in camps in the Gaza strip, Jordan and Lebanon (Lindsay, 2008).

We need to understand what has motivated the 22 EU states not to accept refugees, as well as to limit considerably their reunification with family members already settled in some EU countries, such as the UK.

Illiberal authoritarian European states

Several of the 22 countries have moved formally to much more authoritarian regimes since the beginning of the 21st century, notably Hungary and Poland (An, Chubarova, Deacon and Stubbs, 2019). These countries are openly nationalistic, encouraging populism, opposing liberal values, regimes and organisations, and discriminating against minority populations within their own

jurisdiction. This tendency includes opposition to gender studies, feminism, minority sexual orientation, giving more authority to the prime minister or president, and less power and rights to ordinary citizens or the judiciary. Welfare rights to poor and disabled people are curtailed and neoliberalism is championed as the only right ideology to adhere to (Landvai-Bainton, 2019).

They are formally members of the EU, even though they do not adhere to some key values of this organisation. As already mentioned, most of these countries were part of the socialist, pro Soviet, block until 1990 (see also Zaviršek and Rajgelj, 2018). Perhaps this is due to the sense of economic and political insecurity that came with the move to formal parliamentary democracy not so long ago.

The UK move to leave the EU reflects nationalistic tendencies too, and its strong adherence to neoliberalism. It has followed a neoliberal regime since 1982, which included lack of belief in the existence of collectives, did away with community social work, reduced considerably the power of the trade unions, and re-established a pre-welfare state regime based on the assumption that welfare recipients are undeserving people who are responsible for their misfortune, and treating non-white legal migrants with suspicion. While Scott-Samuel et al. (2014) analysed the impact on health and well-being, Kus (2007) provides a methodical comparison of how Britain and France treated the welfare state when they adopted neoliberalism, demonstrating a very different response in each country in the 1980s.

Furthermore, in the 21st century, the UK home office minister Teresa May, who became Prime Minister between 2016 to 2019, called for a number of steps to limit any type of migration drastically, which included a call for a hostile environment towards migrants by its civil service. Furthermore, the 2016 historical decision endorsed by the House of Commons and the House of Lords allowed unaccompanied children stuck in Continental Europe who had relatives in the UK to be reunified with their families (the Dubs amendment – the mover of this amendment, Lord Dubs, came to the UK as child in the Kindertransport; see Dubs, 2019). To date (2020) only 350 such children have been allowed to enter the UK out of an estimated number of 3000, with the Home Office claiming that it does take a long time to check if the claim made by a child to come to the UK is valid. Mrs. May also presided over the decision to expel from the UK 83 people who came from the Caribbean islands as children between 1948 to 1973 whose documents were shredded by the Home Office and who have not kept copies of their UK citizenship documents after living in the UK for most of their lives; known as the Windrush scandal. Windrush was the name of the first ship that brought these people to the UK in 1948, at the request of the British government for them to come due to the shortage of workers in the immediate post 2nd World War (UK Parliamentary Human Rights Joint Committee, 2018; Joint Council for the Welfare of Immigrants, 2018). Many of these people spent months in UK Immigration Detention Centres as their families were attempting to stop their expulsion back to the Caribbean island from which they came, and which they did not visit for decades. This scandal ended by the resignation of the Home Office Minister, Mrs. Amber Rudd, who inherited this case from

Teresa May, and awarding compensation for suffering and undue detention to the victims of this scandal. The requests for compensation are only slowly being responded to since 2018.

The fact that the leaders of the illiberal authoritarian democracies have been elected democratically is often perceived to be reflecting the voters' fear of migrants. Such a fear is usually due to felt economic threat, namely that the migrants will take over the jobs of the natives, in part because of the migrants' readiness to work in any job and in any working conditions, and in part due to fear that their cultural difference – including religion – will diminish the accepted values of the host society (see the report by Berry, Garcia-Blanco and Moore, 2015, on the media coverage of the pre-2015 migration, and the article by Ebrel et al., 2018, on the migration wave of 2015–2017). This fear has increased since the 9/11 attack on the World Trade Centre in New York, followed by similar terrorist attacks in Europe, and it refers to fear of Islam, as well as black and brown skinned people.

It seems that the general public has forgotten that all European societies have had considerable internal and external migration waves since the end of the Second World War, as well as that in a number of cases the migrants were asked to come by the government of the host society (e.g. as mentioned above, the UK government invited people from the Caribbean island and the Indian sub-continent to come to work and live in the UK in the early 1960s); the EU gave the right to reside and work in another EU country to all citizens of the EU, and in countries where this migration was left uncontrolled some native citizens felt that the East European migrants were taking their jobs. In reality, the majority of the jobs filled by the EU migrants were either jobs that native citizens did not wish to opt for (e.g. fruit pickers in season), or where there was labour shortage (e.g. doctors from other EU countries). Yet although there were always nationalistic and Fascist leaders inciting hatred of migrants in most European countries, the majority of the native population did not follow these leaders in the post Second World War period.

However, we have evidence of the general public moving to the political Right in countries scared of the impact of high numbers of asylum seekers on their economic stability. This is reflected in more people voting for right wing political parties in Greece and Italy – countries that have the highest number of refugees – as well as in countries with much smaller such numbers (Hungary, Poland, UK). This may be explained by the impact of the 2007–2008 economic crisis and the fear of terrorist attacks, even though the number of refugees/asylum seekers involved in such attacks is small.

A minority of social workers in each European country work consistently with refugees, asylum seekers and migrants. They follow the policies, laws and regulations of their country. The degree of their awareness of the background of their clients is unknown, and the theme of working with this population receives varied attention on their educational curriculum. Most of their work focuses on unaccompanied children (Clayton, Gupta and Willis, 2019), an area in which most European countries take the responsibility to ensure the basic rights of children to a decent life, which is in line with the much greater focus

on working with children in need of protection than working with adults of working age, or older people in each of these countries. The budget allocation follows this focus too. The work with the children focuses on their wellbeing and integration to the new society, and with some of them on family reunification. It would seem that little attention is given to the child's background and the experiences the child may have had at home before leaving, or on the journey to the host country, and in the host country. This focus does imply relative neglect of adults of working age and older people by social services.

Visiting statutory and voluntary services for this client groups in Greece, Italy, Slovenia and UK in 2019 (Ramon and Cox, 2020) in a project sponsored by BASW IDF (International Development Fund), I have come across very dedicated staff of both psychologists and social workers to whom children have become attached, who also ensured that the refugee children were connected to local children, teachers, and families. The work on family reunification is demanding in time as well as due to the need to judge from afar the suitability of the family member who offers to have the child. Some children do not adjust easily to the host country's environment, especially when they enter adolescence.

It is also in the context of working with teenagers that the thorny issue of age assessment comes into focus, as the legal systems of most countries requires to ensure that those who pretend to be below 18 but who are above this age marker will be identified by social workers and other professionals (Immigration Law Practitioners' Association, 2007). The legal system assumes culpability of the adolescent child, and is uninterested in the motive behind claiming to be younger than one is. Yet the social worker can, and does, understand the motive, as well as the all too often repulsive nature of the age assessment process. Thus a potential conflict between different social work values, between the legal system and the social work system comes to the fore, and within the legal system itself.

Clayton, Gupta and Willis (2019), who have been active in working with unaccompanied children in Calais, have written about the lack of co-ordination between the French and the English governments concerning the processing of this group on French soil, prior to entering UK, even though they have formally agreed on what needs to be done and by whom. While the children were stuck in Calais for a long time with nothing better to do, it would have been both useful and humane to undertake the asylum processing of the children to completion, so that when they entered the UK they could go either directly to their relatives or to the alternative housing arrangement prepared in advance, thus reducing the tension, anxiety and insecurity of the final phase of their physical migration process.

However, the UK government has not responded to the many attempts by the French government to sort this matter out in advance. Consequently, when the number of asylum seekers in Calais has reached its boiling point, the French had to evacuate everyone by force, including the unaccompanied children, thus adding to the long list of traumas these children have already experienced. A large number of children have disappeared at that stage – no

one knows if they were trafficked, went back to Calais after a few weeks to live in tents, went to another part of France, or to any of the bordering countries with France (Belgium, Germany, Spain, and Switzerland). The UK volunteers in Calais, a number of whom were social workers doing so in their non-work time, spent most of their time sorting out donated food and cloths. Some of them, such as the art therapists, arranged non-verbal activities mainly with the young adults refugees, enabling them to express their frustrations and hopes in clay or drawings. A number of the young adults in Calais spend their nights attempting to enter illegally the UK, endangering themselves by jumping into lorries, while learning English during the day. In early 2019, a group of 30+ young Vietnamese died at the back of such a lorry coming via Ostend, having each paid a substantial sum to the smugglers who promised to take them to the UK.

The second substantial group of asylum seekers are the post 18 young adults (Allsopp and Chase, 2017; Williams, 2019). This is the most visible group in any of the refugee camps, consisting primarily of young men, walking and talking on their mobiles, with little else to do and too little funding to be able to even take a bus to the city centre, while waiting for months on end to secure the international refugee status. If lucky, they live in a dormitory of a hostel for asylum seekers; if unlucky, they live in a tent or in the open air where it is too hot in the summer and too cold in the winter. Most of the post 18 in the host countries came over as unaccompanied children, and were transferred from the children service to the adult services when they reached their 18th birthday. The support they are entitled to is lower than their entitlement as unaccompanied children, based on the assumption that becoming young adults they should be studying or working in the host country. However, if their right to stay in the country has not been clarified, or they wish to move to another European country, they are not allowed to work and can stay on a limbo for a long time. Although some have secured the right to citizenship in the host country, they all too often do not have the necessary funding to pay for a passport (e.g. the cost of a UK passport is by now £2,000, a huge sum for an unemployed young refugee who lives on a small social security benefit).

Thus, in many cases the considerable work invested in an unaccompanied child who has become 18 is wasted, alongside hopes and ambitions the young person may have had. Some young people succeed against the odds to continue their studies and to gain a job. These lucky young men are likely to have been helped usually by a voluntary organisation, and at times by a statutory one if they have an identified need and eligibility, such as a minor disability.

Williams (2019) discusses the implications of the “durable solutions” outlined by the UNHCR (2003) for the post 18 asylum seekers, namely returning to their home country, remaining in the host country with the status of international refugee, and resettlement in as yet a third country. Given the level of violence in the countries from which most of the young adults came as unaccompanied children, such a return is undesirable, and resettlement in a third country they do not know is equally undesirable unless it is part of a family reunification plan. Staying in the host country remains therefore the

preferred solution in most cases, although its desirability fades if the young person's request for an international refugee status has been rejected, often more than once, by the host country. The message of being unwanted is thus delivered loud and clear by social workers to these young adults who find themselves in a limbo concerning their present and future lives. They are officially supported by social workers in the host country, who may be as despairing as the young adults are with repeated rejections and the barriers these are creating for a better future for the clients who have been separated from their families for a long time.

The instability of the lives of the young adults has been demonstrated recently in the stabbing incident in a central Glasgow hotel on 26/6/2020, which hosted 350 asylum seekers for the duration of the Covid-19 lockdown, to ensure that they are not exposed to the pandemic due to the poor living conditions they usually have. The report by United Nations House (2020) in Scotland explicitly mentions the high level of tension among the residents, due to their fear that they will have soon to leave the hotel and move back to the sub-standard accommodation they had before. Apart from one policeman, all other victims were asylum seekers, as was the attacker. The report mentions that the asylum seekers live on a daily allowance of £5.39, and that they were in fact detained in the hotel, unable to go out. The sum of £5.39 is below the UK minimum pay per hour, yet the asylum seekers are supposed to live on less than that per whole day.

Thus, the treatment of this group in a number of European countries highlights the negative attitudes of the host countries' governments and the lack of concern of the fate of this group by the general public. The exceptions to the above is demonstrated by social workers and lawyers of statutory services and in particular by the voluntary organisations operating on a shoestring on behalf of this neglected sub-population.

In addition, social workers in the UK established in 2016 a voluntary organisation titled Social Workers Without Borders (SWWB)¹, which offered pro-bono age assessment wherever needed, and has since become an international organisation, with branches in many other countries (e.g. Australia, Canada, Jordan, India, Italy, New Zealand, USA) (see Wroe, Larkin and Maglajlić, 2019). They began by offering to carry out the "Needs and Best Interest Assessment" to unaccompanied children stranded in Calais at the time, in support of their legal application to enter the UK. They continued to support those children in France and upon arrival to the UK, all in their non-work, private, time and without pay. By the summer of 2017 they branched out to support parents and children who face removal from the UK, due to having insecure immigration status (King, 2019).

While SWWB deserve to be commended for the courage and commitment of its members, doing so in individual voluntary capacity is unlikely to be sufficient to lead to the policy and practice changes that their activities indicate to be necessary. UK social workers did manage to successfully oppose their

¹ See their website: <https://www.socialworkerswithoutborders.org/swwb-international>.

involvement in doing X-rays as part of the age assessment process, but all of what this has meant is that another professional group is carrying out this part of the process, despite the persisting doubts as to the ethical value and accuracy of using X-rays to identify the exact age of a young asylum seeker.

It would therefore seem that given the worsening of upholding social work values in Europe, both in the context of welfare policies practice, as well as concerning the migration wave of 2015–2017 and its aftermath, European social workers need to attempt to have an impact on policy making as well as on the implementation of policies concerning political conflicts which affect them either directly or indirectly. This is primarily a role for the national organisations of each European state, and the European Federation of Social Workers (IFSWS), as well as the International Association of Schools of Social Work (IASSW).

Engaging fieldwork social workers, service users, educators and researchers is the first step to be taken. In parallel, each social worker needs to learn how to challenge the authorities effectively when a proposed solution is considered by them and by the asylum seeker to be unsuitable, thus ensuring that their values do not remain at the lip service level.

Williams and Briksman (2015) propose that social work can be revived through moral outrage. It seems to me that while there is a place for moral outrage as a motivator, and as an expression of righteous anger, it needs to be followed by a pathway of knowing what social workers wish to achieve at the micro level of doing their best with and for their clients, meso level with their service directors, and macro level through their national and international association.

Both UK and continental European social workers recognise the inherent conflict in the position of local authorities being responsible for both the assessment and the appeal process against assessment outcomes (Bianchini, 2011; Separated Children in Europe Programme, 2012) and some practitioners have managed to put in place a system that supports unaccompanied children who wish to challenge these outcomes (Ortiz, 2019, p. 247). These partial successes illuminate what can be achieved, though the road to changing the system seems to be a very demanding one.

Implications for the near future

This article is being written while we are all in the midst of Covid-19 pandemic, with some European countries doing better than others, as well as ups and downs in the struggle to stop the pandemic.

There is little doubt that the pandemic hits more severely poor and unwell people, who are the bulk of social work clients. Asylum seekers are a group badly affected by the Covid-19, even though most European countries do not even publish the statistics of Covid-19 infection among this population.

This is made much worse when the asylum seeker has been deemed as having no recourse to further public funding, given that s/he – or a whole family – have nothing else to live on, cannot move to another country, and in a number of cases is kept in quarantine conditions.

In addition, in most European countries the face-to-face contact with clients has been reduced considerably as part of ensuring the necessary social distance for keeping both clients and workers safe. Hence, these are very demanding times for social workers across Europe.

Maintaining the best possible standards of contact with clients has become a necessary and urgent objective. Social workers have to learn how to use effectively telephone conversations and online communications if available. These contacts have become more precious for both clients and social workers. Some social work departments, and some national social work associations, have developed special Covid-19 resources which focus on the use of the phone and online communication.

Doing their best to ensure that this group of clients does indeed receive what a particular country, or local authority, states it will offer member of the group, be it in cash, housing, food, access to health and educational services, is the second objective.

Preventing abuse of human rights is the third objective, as meeting obligations towards asylum seekers is not at the top of the current agenda of government departments, municipal authorities and the police. This objective requires social workers to be aware of abuse of human rights and to then intervene to stop it. They may need the support of their own department and national associations in doing so.

Fourthly, attracting public attention to the fate of this large group in the context of the Covid-19 is an objective that social workers are not used to, as it goes beyond the remit of contacts with clients and relevant service providers. However, given that mass media is at best divided in its positive and negative portrayal of asylum seekers in most countries, yet it continues to be a considerable influencer of public opinion, which in turn impacts also on politicians, it is an objective that has to be taken on. This is where the role of local and national associations is critical in engaging both different layers of mass media and in engaging individual social workers in what is a voluntary activity.

The example outlined above of Social Work Without Borders highlights what is possible due to voluntary activity of social workers. Working with journalists is essential in achieving this objective, as well as working with voluntary associations, such as existing refugees/migrants organisations.

Above all, the continuation of offering an empathic, caring, and effective response to individual and families of asylum seekers is the overriding objective for social workers in this type of demanding and rewarding social work.

Sources

- Allsopp, J., & Chase, E. (2017). Best interests, durable solutions and belonging: policy discourse shaping the futures of unaccompanied migrant and refugee minors coming of age in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Doi:10.1080/1369183X.2017.140265.
- Almeida, S. S. de (2008). The participation of social workers in a human rights programme in Brazil: ethical-political challenges. In S. Ramon (ed), *Social work in the context of political conflict*. Birmingham: Venture Press (13–34).

- An, S., Chubarova, T., Deacon, B., & Stubbs, P. (eds) (2019). *Social policy, poverty and inequality in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: Agency and Institutions in Flux*. Stuttgart: Ibidem Verlag.
- Baum, N., & Ramon, S. (2010). Professional growth in turbulent times. *Journal of Social Work*, 13, 163–182.
- Berry, M., Garcia-Blanco, I., & Moore, K. (eds) (2015). *Press coverage of the refugee and migrant crisis in the EU: a content analysis of five European countries*. Report submitted to UNHCR. Accessed on 21 August 2020 from <https://www.unhcr.org/56bb369c9.pdf>
- Bianchini, K. (2011). Unaccompanied asylum-seeker children: flawed process and protection gaps in the UK. *Forced Migration Review*, 37, 52–53.
- Clayton, S., Gupta, A., & Willis, K. (eds) (2019). *Introduction. Unaccompanied young migrants: identity, care and justice*. Bristol: Policy Press (1–14).
- Dubs, A. (2019). Forward: House of Lords. In S. Clayton, A. Gupta, & K. Willis (eds), *Introduction. Unaccompanied young migrants: identity, care and justice*. Bristol: Policy Press (xv–xvii).
- Ebrel, J.-M., Meltzer, C. E., Heidenreich, T., Herrero, B., Theorin, N., Lind, F., Berganza, R., Boomgaarden, H. G., Schemer, & Strömbäck, J. (2018). The European media discourse on immigration and its effects: a literature review. *Annals of the International Communication Association*, 42(3), 207–233. Doi: 10.1080/123808985.2018.1497452
- European Stability Initiative (2017). *The refugee crisis through statistics*. Accessed on 21 Aug 2020 from <https://www.esiweb.org/pdf/ESI%20-%20The%20refugee%20crisis%20through%20statistics%20-%2030%20Jan%202017.pdf>
- Eurostat (2020). Accessed on 20 August 2020 from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics
- Guske, I. (2009). *Trauma and attachment in the Kindertransport context: German-Jewish child refugees accounts of displacement and acculturation in Britain*. Newcastle: Cambridge Scholars.
- Harding, S. (1995). “Strong objectivity”: a response to the new objectivity question. *Syntese*, 104, 331–346.
- Herath, S., & Lešnik, B. (2008). Internally displaced persons: implications for the development of social work in Sri Lanka. In S. Ramon (ed), *Social work in the context of political conflict*. Birmingham: Venture Press (77–97).
- Immigration Law Practitioners’ Association (2007). When is a child not a child? Asylum, age, disputes and the process of age assessment. Accessed on 21 August 2020 from <https://ilpa.org.uk/wp-content/uploads/resources/13266/ILPA-Age-Dispute-Report.pdf>
- Joint Council for the Welfare of Immigrants (2018). Dossier of failure – Windrush and the hostile environment. London: Joint Council for the Welfare of Immigrants, 23rd April 2018. Accessed on 21 August 2020 from <https://www.jcwi.org.uk/windrush-scanal-explained>
- King, L. (2019). Social Work Without Borders. In L. Wroe, R. Larkin, & R. A. Maglajlić (eds), *Social work with refugees, asylum seekers and migrants*. London: Jessica Kingsley Publishers (27–38).
- Kus, B. (2007). Neoliberalism, institutional change and the welfare state: the case of Britain and France. *International Journal of Comparative Sociology*, 47(6), 488–525.
- Lendvai-Bainton, N. (2019). Diversified convergence: uneven welfare trajectories in Central and Eastern Europe. In S. An, T. Chubarova, B. Deacon, & P. Stubbs (eds), *Social policy, poverty and inequality in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: agency and institutions in flux*. Stuttgart: Ibidem Verlag (263–282).
- Lindsay, J. (2008). Dilemmas, opportunities, obstacles and achievements in training Palestinian social care workers and social workers. In S. Ramon (ed), *Social work in the context of political conflict*. Birmingham: Venture Press (217–244).
- Maglajlić Holicek, R. A., & Rašidagić, E. K. (2008). The role of NGOs in societies facing war: experiences from Bosnia and Herzegovina. In S. Ramon (ed), *Social work in the context of political conflict*. Birmingham: Venture Press (123–146).

- Norwegian Refugee Council (2020). *GRID 2020: global report on internal displacement summary*. Geneva: Internal Displacement Monitoring Centre.
- Ortiz, E. (2019). Age assessment of unaccompanied minors. In L. Wroe, R. Larkin, & R. A. Maglajlić (eds), *Social work with refugees, asylum seekers and migrants*. London: Jessica Kingsley Publishers (239–250).
- Ramon, S., & Cox, J. (2020). *Promoting migrants and refugees social work: a comparative perspective*. Birmingham: BASW International Development Fund (a copy can be obtained from s.ramon@herts.ac.uk).
- Sánchez, D. (2008). Social work and professional training in post-dictatorship Chile. In S. Ramon (ed), *Social work in the context of political conflict*. Birmingham: Venture Press (271–292).
- Scott-Samuel, A., Bamba, C., Collins, C., Hunter, D. J., McCartney, G., & Smith, K. (2014). The impact of thatcherism on health and wellbeing in Britain. *International Journal of Health Services*, 44, 53–71.
- Separated Children in Europe Programme (2012). *Separated Asylum Seeking Children in Europe*. Vienna: FRA European Agency for Children Rights.
- UK Parliamentary Human Rights Joint Committee (2018). Windrush generation detention. London: HMSO 29/6/2018.
- UN Convention and Protocol relating to the status of Refugees (2020). Accessed on 18 July 2002 from <https://www.unhcr.org.uk/what-is-a-refugee.html>
- UNHCR (2003). Framework for durable solutions for refugees and persons of concern, 16 September, EC/53/SC/INF.3
- UNHCR (2020). Figures at a glance. Accessed on 20 August 2020 from <https://www.unhcr.org/>
- United Nations House (2020). United Nations report on the Glasgow Incident. Accessed on 4 July 2020 from <https://www.unhscotland.org.uk/post/glasgow-incident-26-june-2020>
- Williams, A. T. (2011). *A very British killing: the death of Baha Mousa*. London: Vintage Books.
- Williams, L. (2019). “Durable Solutions” when turning 18. In S. Clayton, A. Gupta, & K. Willis (eds), *Introduction. Unaccompanied young migrants: identity, care and justice*. Bristol: Policy Press (187–210).
- Williams, C., & Briksman, L. (2015). Reviving social work through moral outrage. *Critical and Radical Social Work*, 3, 3–17.
- Wroe, L., Larkin, R., & Maglajlić, R. A. (eds) (2019). *Social work with refugees, asylum seekers and migrants*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Zaviršek, D (2008). Social work as memory work in times of political conflict. In S. Ramon (ed), *Social work in the context of political conflict*. Birmingham: Venture Press (147–168).
- Zaviršek, D., & Rajgelj, B. (2018). Anti-refugee sentiment without refugees: human rights violations and social work in post-socialist countries of Southeastern Europe in their social contexts. *Journal of Human Rights and Social Work*, 4(1), 5–16. Accessed on 21 August 2020 from <http://link.springer.com/article/10.1007/s41134-018-0083-2>

Jelka Zorn

Nasilne meje, varnostnizacija in kriminalizacija solidarnosti

Avtonomijo socialnega dela ogroža varnostnizacija, ki je oblika strukturnega nasilja nad migranti in begunci. Policijska potiskanja na evropskih mejah so kršitev mednarodnih standardov in pravice do pravic ljudi na poti. V takem rasističnem družbenem kontekstu so tudi skupine in posamezniki, ki se solidarizirajo z migranti, preganjani in ustrahovani. Oblast solidarnost prikaže kot zločin. V članku avtorica na podlagi metod opazovanja z udeležbo in avtoetnografije išče mesto socialnega dela, ki neenakosti in nasilja ne bo povečevalo, temveč upoštevalo načela stroke.

Ključne besede: migracije, begunci, avtonomija, policijsko potiskanje, socialno delo, aktivizem.

Dr. Jelka Zorn je izredna profesorica na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani in No Border aktivistka. Kontakt: jelka.zorn@fsd.uni-lj.si.

Violent borders, securitization, and criminalization of solidarity

Autonomy of social work is undermined by securitization, which is a form of structural violence against migrants and refugees. Police pushbacks at the European borders are violation of international standards and the right to have rights. In such racist social environment, groups and individuals, who show solidarity with migrants, are also criminalised and threatened. Authorities consider solidarity a crime. The author combines research methods of observance participation and auto-ethnography. These are applied to search the position of social work in order not to reproduce inequalities and violence, but on the contrary, to conceptualize and work in line with professional values.

Key words: migration, refugees, autonomy, pushback, social work, activism.

Jelka Zorn, PhD, is an Associate Professor at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana, and a No Border activist. Contact: jelka.zorn@fsd.uni-lj.si

Uvod¹

Begunce in migrante opredeljuje prehod meje (Jones, 2017). Meje zaznamujejo formalni predpisi in simbolni pomeni razločevanja in pripadnosti. Za socialno delo so meje pomembne, ker niso le razmejitve enega državnega ozemlja od drugega, temveč so vključene v državo blaginje, v socialne, zdravstvene, izobraževalne in druge javne ustanove in storitve, v dostop do trga dela in delavskih pravic ter prečijo združevanje družin (Balibar, 2007; Humphries, 2004).

Meje obeležujeta vladavina policije in diskurz varnostnizacije. Paradoks je v tem, da varnostnizacija ne prinaša več varnosti, ampak nasprotno, bolj tvegane prehode meje, več smrtnih žrtev, več ločenih družin in več policijskega nasilja (Zaviršek, 2017a). Evropska unija ima najnevarnejšo mejo na svetu. Od leta 2014 do konca leta 2019 je na evropskih mejah, med drugim tudi v Sredozemskem morju kot največjem mejnem pokopališču na svetu, umrlo 20.000 ljudi (IOM, 2020). Samo v enem letu (2019) je tu življenje izgubilo

¹ Besedilo je nastalo v okviru projekta ARRS »Socialno delo kot nosilec procesov družbenega vključevanja in socialne pravičnosti v Sloveniji« (P5-0058) in v okviru projekta »Evropski režim iregulariziranih migraciji na periferiji EU: Od etnografije do pojmovnika« (Hrvatska zaklada za znanost, IP-2019-04-6642). Zahvaljujem se Asji Hrvatini in Maji Ivačić za številne razprave o avtonomiji socialnega dela in migraciji ter komentiranje članka v nastajanju.

najmanj 2033 ljudi (1885 v Sredozemskem morju in 148 na evropskih tleh). Povprečno je umrlo šest oseb na dan.

To je vojna proti revnim z globalnega juga. V tej vojni se evropske vlade in policije z nakopičeno tehnično in zakonodajno infrastrukturo nadzora bojujejo proti migrantkam in migrantom, med katerimi so tudi otroci. V nasprotju z vladnim aparatom nadzora pa so v tem boju glavna »orožja« ljudi na poti mobilni telefoni, volja do (boljšega) življenja, zlasti pa skupno-v-gibanju (mobile commons). Izraz skupno-v-gibanju se nanaša na alternativni način potovanja z delitvijo informacij in medsebojno skrbjo, ki ga ne more ustaviti ne ograja, ne policijska potiskanja na meji, ne ilegalizacija migrantskih življenj (Papadopoulos in Tsianos, 2013).

Metoda raziskovanja je priložnostno večletno opazovanje z udeležbo v avtonomnih prostorih, ki jih zaznamujejo protirasistične solidarnostne prakse v Ljubljani (zlasti v Rogu), Beogradu (januar 2017), Šidu (februar 2018), Veliki Kladuši (november 2019 in januar 2020) in drugod. Poleg metode opazovanja z udeležbo sem uporabljala tudi avtoetnografski pristop. Ta vključuje sodelovanje v solidarnostnih praksah in kriminalizacijo, ki sem jo doživela zaradi prevažanja dveh afganistanskih državljanov na Hrvaškem z namenom preprečitve policijskega potiskanja junija 2017. Hranim dnevniške zapise, tudi zapisnik sodnika za prekrške iz Vukovarja. Aretacija in plačilo kazni za nekaj, kar smo socialne delavke – aktivistke poimenovala direktno socialno delo, sta zahtevala temeljito spraševanje o hegemonih družbenih odnosih in etiki socialnega dela.

Struktura članka je taka, da najprej opredelim družbeni kontekst, in sicer se osredotočim na vidike strukturnega in neposrednega policijskega nasilja nad ljudmi na poti. S pomočjo koncepta organizirane hipokrizije analiziram sistematično onemogočanje podajanja vloge za azil in s tem pravice do azila. Pomemben poudarek članka je, da evropske meje niso le utelešenje strukturnih neenakosti. Zaznamujejo jih tudi prostorska nepokorščina migrantk in migrantov ter njihovi boji za avtonomijo in človekove pravice ter solidarnostne prakse (Tazzioli, 2018). V članku opredelim solidarnost in jo povežem s pojmi skupnosti in skupnostnega kuhanja. Razpravljam o kriminalizaciji solidarnostnih praks in ustvarjanju sovražnega okolja tako za migrantke in migrante kot domačine. Sklenem z mislijo o težavnosti transformacije družbenih odnosov.

Varnostnizacija kot strukturno nasilje

Nasilje, ki ga doživljajo migranti in begunci na mejah in na sploh v zvezi z nadzorom priseljevanja, lahko razdelimo v strukturno in neposredno (policijsko) nasilje. Johan Galtung (1969) meni, da lahko v primeru neposrednega nasilja identificiramo konkretne povzročitelje, v primeru strukturnega nasilja pa ni nujno, da v strukturi obstaja oseba, ki neposredno poškoduje drugo osebo. »Nasilje je vgrajeno v strukturo in se kaže kot neenako razmerje moči in posledično kot neenake življenjske možnosti« (Jones, 2017, str. 18). Strukturno nasilje je institucionalizirana neenakost.

Za strukturno nasilje na področju migracij se je uveljavil izraz varnostnizacija. Gre za diskurz in sistem ukrepov, ki določeno kategorijo ljudi izključuje

iz družbe, tako da jo opredeli kot nevarnost, na primer za kulturne vrednote, socialne transferje, javno varnost, zdravje ali trg dela (Huysmans, 2000, str. 771). Pomeni vladavino policije na področju migracij in je v Zahodni Evropi značilna od osemdesetih let 20. stoletja. Huysmans, ki je pisal pred terorističnim napadom na stolpnici Svetovnega trgovinskega centra v New Yorku leta 2001, je varnostnizacijo povezal s šovinizmom (nacionalizmom) države blaginje, pozneje pa so varnost začeli povezovati s protiterorističnim diskurzom.

Varnostnizacija se je začela kot državna politika za zavarovanje delovnih mest in delavskih pravic, ko polna zaposlenost prebivalstva v Zahodni Evropi (zaželeni destinaciji mnogih) ni bila več samoumevna. Tako so migranti in prosilci za azil vse bolj videni ne kot tekmeci ali tovariši, temveč kot nelegitimni prejemniki socialno-ekonomskih pravic. Nelegitimne so postale tudi njihove zahteve po zaposlitvi in enakih pravicah. V vsakdanjem rasističnem govoru ta šovinizem države blaginje odzvanja v mišljenju: »Najprej moramo poskrbeti za naše revne ljudi«. ² Socialni transferji in država blaginje so videni kot magnet za migrante v Evropsko unijo, v zvezi s tem pa se je uveljavila dikcija »lažnih« beguncev in begunk, to so osebe, ki naj bi izkoriščale azilni sistem za možnost vstopa v državo in iskanje zaposlitve (Huysmans, 2000, str. 771).

Strinjam se z Beth Humphries (2004), da vloga socialnega dela ne bi smela postati policijska v pomenu, da nadzorujemo in izključujemo ljudi na podlagi njihovega statusa. Namreč, avtonomija socialnega dela – da nismo del nadzora – ni dana sama po sebi. Tako na primer 5. člen Zakona o socialnem varstvu (2019) določa, da so upravičenci tega zakona načelno državljani Republike Slovenije in tujci z dovoljenjem za stalno prebivanje. Zakon o mednarodni zaščiti osebe s statusom begunca v večini socialnih pravic sicer izenači z državljani, vendar država vsako leto prizna ta status le okoli 100 vlagateljem in njihovim družinam. ³ Vsi drugi so izključeni. Ta meja dostopa do zdravstvenih, socialnih in drugih pravic je nevidna za »nas« (državljane), a boleča realnost za tiste, ki jo občutijo v vsakdanjem življenju.

Poleg zakonskih zamejitev gre tudi za simbolno mejo drugosti (Zaviršek, 2017b). Zato vlogo socialnega dela vidim kot tisto, ki se pridruži boju za enake pravice in enako dostojanstvo vseh, tudi priseljenih oseb, ne glede na njihove statute in razloge za selitev (beg pred revščino, okoljsko degradacijo, vojno ali selitev zaradi povsem subjektivnih razlogov). Velja pa tudi obratno: od širine opredelitve socialnega dela je odvisno, ali socialno delo ohranja ali celo utrjuje meje (ker je dostop do socialnih storitev, zlasti socialnih transferjev, odvisen od osebnih pravnih statusov) ali pa kot socialno delo vidimo tudi avtonomne solidarnostne prakse. Te imajo transformativni potencial, ker razvijajo pripadnost in skupnost ne glede na pravne statute. V tem pogledu jih vidim kot alternativo državnim in tudi humanitarnim organizacijam, saj te pogosto ohranjajo obstoječa razmerja moči (Fassin, 2012).

² »Naši revni ljudje« so denimo nekatere romske skupnosti, a vendar imajo izkušnje izključevanja, ne pa razumevanja in podpore.

³ Od leta 2015 do konca 2019 je Ministrstvo za notranje zadeve priznalo status mednarodne zaščite 560 osebam (Urad Vlade RS za oskrbo in integracijo migrantov, 2020).

Policijska potiskanja kot neposredno nasilje

Od leta 2016 o policijskem potiskanju (ang. *push-back*) in nasilju na balkanski poti in v Grčiji poroča neodvisna mreža nevladnih organizacij *Border Violence Monitoring Network* (b.d.). Do novembra 2020 so na svoji spletni strani objavili 884 pričevanj migrantov. Ta pričevanja se nanašajo na 11.000 ljudi. Iz pričevanj migrantov so razvidne dejavnosti policije pri ogrožanju človeških življenj ter sodelovanje slovenske in hrvaške policije kot »vratark« EU. Policijsko nasilje obsega: poniževanje in surovo ravnanje, mučenje, pretepanje, brcanje, uničevanje mobilnih telefonov, prisilno slačenje ter odvzem oblek in obutve, kraje denarja, uporabo policijskih psov in verižna potiskanja nazaj po balkanski poti in s tem onemogočanje začetka postopka za pridobitev mednarodne zaščite v Evropski uniji.

Po mednarodnem pravu so policijska potiskanja nedovoljena, a so vendar sistematična policijska praksa na balkanski poti. *Border Violence Monitoring Network* (b.d.) opredeli potiskanja kot del neuradnega migracijskega režima Evropske unije in se razlikujejo od deportacije: »Policijska potiskanja so neformalni čezmejni izgoni (brez uradnih postopkov) posameznikov ali skupin v drugo državo.« O njih poročajo migrantke in migranti, mediji, organizacije za varstvo človekovih pravic in poslanci v Evropskem parlamentu (2020), a vendar jih vlade zanikajo oziroma opravičujejo z razlikovanjem med begunci in ekonomskimi migranti.

Slovenska policija potiskanja opravičuje tudi s sklicevanjem na »sporazum o vračanju na Hrvaško« (Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Hrvaške o izročitvi in prevzemu oseb, katerih vstop ali prebivanje je nezakonito, 2006). Ko ljudje pridejo v stik s slovenskimi policisti, ne le na sami meji, temveč tudi v notranjosti države, policisti po navadi zapišejo njihove osebne podatke (po pričevanju migrantov včasih vzamejo prstne odtise), potem pa jim ne glede na izraženo prošnjo po mednarodni zaščiti pogosto rečejo, da v Sloveniji »azila ni«, jih odpeljejo na mejo in predajo hrvaškim policistom, ti pa naprej srbskim ali bosanskim oblastem. Enaka je praksa na Hrvaškem, le da so potiskanja iz Hrvaške pogostejša in nasilnejša. Hrvaška se bo morala zagovarjati na Evropskem sodišču za človekove pravice. Pritožbo so vložili trije sirski državljani, med njimi mladoletnik, potem ko jih je jeseni 2018 – kot tisoče drugih – hrvaška policija potisnila nazaj v Bosno, ne da bi lahko podali vlogo za azil (ECCHR, 2020). Ljudje na skrivni prestop meje čakajo v Srbiji ali Bosni in Hercegovini, ki obe mejita na Hrvaško. Šestnajstletnemu fantu, Palestincu, je tako po številnih potiskanjih hrvaške policije le uspelo priti do Slovenije, tam pa je policistom na kratko pojasnil svojo situacijo in prosil za mednarodno zaščito v Sloveniji.

Policist je izpolnil formular in vpisal mojo letnico rojstva 2002. Potem je odšel po nov formular, tistega od prej uničil in izpolnil novega s ponarejeno letnico rojstva 2000. Rekel sem policistu »please asylum, I'm a minor«. Ampak nič ni pomagalo. Dali so me hrvaški policiji in me peljali v azilni dom v Adaševcih [v Srbiji]. (Dnevniški zapis, 11. 2. 2018, Šid)

Fanta sem spoznala na mrazu februarja 2018 na srbsko-hrvaški meji, razočaranega nad zaščito pravic otrok v Evropi, a odločenega za ponovne poskuse skrivnega prestopa meje. Čez več mesecev je fantu uspelo priti v eno od držav

znotraj schengenskega območja. Medtem ko vlade obtožujejo za ranljivost migrantov tihotapce, ljudje na poti poročajo o nezakonitem ravnanju policije, kot kaže tudi dnevniški zapis.

V zvezi s potiskanjem so preiskavo opravili Varuh človekovih pravic (2018), Amnesty International Slovenia (2018), Pravno-informacijski center nevladnih organizacij (Regvar, 2018) in Info Kolpa (2019), stanje na področju pravic migrantk in migrantov (na mejah) pa kontinuirano spremlja Delovna skupina za azil (2020). Kot ocenjuje Are You Syrious (Medium, 2020), je bilo v zadnjih dveh letih iz Slovenije na Hrvaško potisnjenih 16.000 ljudi. Sodišče v Genovi je maja 2020 prepovedalo vračanja prosilcev za azil iz Italije v Slovenijo z argumentom nehumane obravnave in ilegalnih policijskih potiskanj na Hrvaško, od tam pa v Bosno ali Srbijo (Delovna skupina za azil, 2020).

Navajam primer za ponazoritev policijskega diskurza, s katerim opravičujejo režim zavračanja ljudi. Ministrica za notranje zadeve je na tiskovni konferenci povedala, da jih »žalosti in skrbi dejstvo, da se zlahka in veliko bolj kot ugotovitvam MNZ in Policije verjame izjavam drugih subjektov, med temi tudi nevladnim organizacijam in nenazadnje tudi tujcem, ki prihajajo« (Ministrstvo za notranje zadeve RS, 2018). Takole je pojasnila (prav tam):

Želela bi še enkrat poudariti, da se policija ne obrača stran, da sliši namere zaprositi za mednarodno zaščito in da je izjava tujca, samostojna, individualna izjava tujca tista, ki prevaga v policijskih postopkih. Je pa res, da niso samo nevladniki in novinarji tisti, ki svetujejo tujcem, naj izrazijo namero zaprositi za mednarodno zaščito, ampak so to predvsem tihotapci, ki postopek oziroma zlorabo postopka vključujejo v svoj poslovni model tihotapljenja čez državno mejo. [...] zloraba azilnega postopka [je] najbolj [...] uporabljen način prestopanja državne meje v RS.

Tihotapci in nevladne organizacije so opredeljeni kot »krivci« za informiranje ljudi o pravnih postopkih. Kot da bi bila upravičenost do začetka postopka za azil odvisna od vira informacij. Gre pa tudi za shizofreno situacijo, v kateri naj bi bilo možno oboje hkrati: uresničevanje pravice do mednarodne zaščite in varovanje meje pred begunci oziroma migranti. Ta antagonizem je na videz razrešen z diskurzom in praksami ločevanja beguncev in migrantov na dve kategoriji. Enak diskurz uporablja UNHCR Slovenija (b.d.). To razlikovanje naj bi policijskim potiskanjem »migrantk in migrantov« dalo videz zakonitosti in legitimnosti, kot pojasnim v nadaljevanju.

Razlikovanje migrantov in beguncev kot organizirana hipokrizija

Čeprav sta varovanje ozemlja in preprečevanje nezakonitih migracij legitimni pravici vsake države, je pomembno, da še tako strogo upravljanje meja ne prepreči osebam, ki iščejo mednarodno zaščito, dostopa do ozemlja. [...] Danes so migracijska gibanja izredno zapleten pojav, ki ne vključujejo le beguncev, ampak tudi na milijone migrantov. [...] Njihov obup in željo po boljšem življenju pogosto izkoristijo tihotapci, ki so iz stiske drugih ljudi naredili milijonski posel. (UNCHR Slovenija, b.d.)

Citat je značilen primer tako pripisovanja odgovornosti za migracijo tihotapcem kot nasprotujočih si zahtev po varovanju meje pred prihodom migrantk/migrantov in hkrati po omogočanju postopkov mednarodne zaščite. Namesto možnosti za mednarodno zaščito ljudje na mejah večinoma doživijo mednarodno zavračanje v obliki verižnih potiskanj nazaj po balkanski poti. Zaradi (takega) nadzora mej in zavrženih vlog za mednarodno zaščito sva z Uršulo Lipovec Čebtron (Lipovec Čebtron in Zorn, 2016) ugotovili, da je azil farsa. Azilni sistem je neločljivo spojen z (nasilnim) mejnim režimom.

Govor o pravici do azila in hkrati o nadzoru meje lahko opredelim s pojmom organizirane hipokrizije. Eugenio Cusumano (2018) je ta pojem uporabil pri analizi (ne)reševanja migrantk in migrantov iz Sredozemskega morja. Analiziral je Frontexovi operaciji Triton in Sofio – operaciji »skupne varnostne in obrambne protitihotapske misije pri Pomorski mediteranski sili EU« – in ugotovil, da obstaja prepad med retoriko in dejansko prakso, ko gre za nadzor meje in reševanja iz morja. Teh dveh tendenc, humanitarizma (reševanja iz morja) in nadzora meje (odganjanja migrantov, nereševanja iz morja) med sabo ni mogoče pomiriti, gre za nasprotujoče si cilje Frontexa in drugih misij EU. Tudi cilji slovenske in hrvaške policije, ki nadzirata schengensko mejo, si nasprotujejo. Policija naj bi varovala človekove pravice (omogočala začetek postopka za azil) in hkrati nadzirala meje (torej onemogočala prihod migrantk/migrantov).

Organizacije, ki imajo nasprotujoče si cilje, zadrego rešujejo tako, da dejanja ločijo od retorike (Cusumano, 2018, str. 2). Zunanja politika Evropske unije razglša moralno zavezanost zaščiti človekovih pravic in spoštovanju mednarodnega prava (Cusumano, 2018, str. 5). Evropska unija velja za normativno in etično svetovno silo, saj so človekove pravice, tudi pravica do mednarodne zaščite, in postopki zagotavljanja teh pravic opredeljeni v zakonodajah držav Evropske unije in se do določene mere izvajajo.

Konflikt med pravico do azila in nadzorom meje (to pomeni preprečevanje prehodov meje) vlade razrešijo z neživljenjsko delitvijo na dve domnevno ločeni kategoriji: na begunce (ki imajo pravice) in ekonomske migrante (ki pravic nimajo), kot je razvidno iz citata UNHCR Slovenije (b.d.) na začetku tega poglavja. Policija ljudi pretepa in potiska nazaj po balkanski poti zato, ker so »migranti« in ne »begunci«. Nadzora meje in preprečevanja »poslovnega modela tihotapcev« ni mogoče izvajati hkrati s spoštovanjem pravic begunk in beguncev. Enako shizofrena je situacija glede zapore za migrante (olepšano imenovanega center za tujce). V razčlovečenje in omejevanje svobode policija uvaja diskurz človekovih pravic, ki zaprtim migrantkam in migrantom v ničemer ne pomaga. »Pomaga« edino socialnim delavkam in družbi na sploh, da tako ustanovo tolerirajo, saj jo poznajo le na retorični ravni policije, ne pa skozi oči tam zaprtih (Zorn, 2006).

Solidarnost, migracije, socialno delo

Kljub vladavini policije pa perspektiva socialnega dela omogoča videti, da na mejah in v notranjosti držav potekajo boji migrantk in migrantov za pravice do azila, svobode, človečnosti, mobilnosti, življenja, združevanja družin ipd. Ti boji so: prostorska nepokorščina migrantov (potujejo po skrivnih poteh

brez državnega dovoljenja); strategije vključevanja v novo družbo od spodaj in politično delovanje (protesti, peticije, pričevanja, medijske kampanje); in skupnostno delo (v skvotih, nevladnih organizacijah, kulturnih dejavnostih ipd.). Prizadevanju migrantov se pridružujejo skupine »domačega« prebivalstva, denimo v avtonomnih prostorih Roga (gl. Fućak, 2017). Gre za vključujoče prakse, povezane s socialnim delom, saj gre za ista načela samoodločbe, krepitve moči in skupnostnega dela. Bolj ko se socialne delavke povežemo z migrantkami in migranti, bolj razvijamo avtonomijo socialnega dela, saj izstopimo iz okvirov pravnih statusov. To je povezano s solidarnostjo, zato v nadaljevanju opredelim pojem solidarnosti in ga povežem z migracijami, kuhanjem in skupnostnim delom.

Koren latinske besede *solidus* pomeni »cel, trden, nedeljen«, metaforično pa »zaupanja vreden, pristen«. Francoska skovanka *solidarité* s konca 18. stoletja pomeni »skupne interese in odgovornosti« (*Online Etymology Dictionary*, b.d.). Najpogostejše solidarnost raziskujejo na področju zgodovine delavskega gibanja ter protirasističnih in protikolonialističnih gibanj. V zadnjih letih se pojem vse več uporablja v kontekstu kriminalizacije neodvisnih solidarnostnih iniciativ. Solidarnost ustvarja nove politične odnose in realnosti, ki jih razvijajo marginalizirane skupine (Dadusc in Mudu, 2020). V primerjavi z drugimi podobnimi izrazi, kot so pravičnost, državljanstvo, enakost, pa je termin solidarnost redkeje predmet akademskih analiz in definicij (Tazzioli in Walters, 2019).

Tazzioli in Walters (2019) spomnita na solidarnost kot evropski diskurz o delitvi bremena pri razporejanju begunk in beguncev po različnih državah EU. V tem kontekstu so begunci breme, izraz solidarnost pa je uporabljen za države, ki so solidarne z Italijo in Grčijo, kamor prispe največ beguncev, in ki naj bi te ljudi prevzele na svoja ozemlja. Vendar pa je treba biti kritičen do takega državnega prisvajanja, ki pojem solidarnosti sprevrača v privilegij. Zgodovinsko gledano se je solidarnost razvijala neodvisno od državnih politik, kajti ko gre za institucionalizacijo določenih praks, ni več smiselno govoriti o solidarnosti, temveč o ukrepih socialne politike (Dragoš, 2016).

Pri solidarnosti je pomemben pojem *skupnosti*, ki ni zgolj prepoznavanje ljudi takšnih, kakršni so, temveč je predvsem skupno delovanje za tisto, kar želimo postati skupaj (Hrvatin, 2016). Asja Hrvatin (2016: 72) poveže skupnost z bojem: »Skupnost (*commonality*) je lahko zgolj oblika boja, nikakor pa ne more biti stvar kapitalistične proizvodnje«. Skupnost ali skupno se uporablja tudi v glagolski obliki *commoning*, ker se s tem poudari proces postajanja skupnega. Vrednost skupnega ni v materialnih dobrinah, namenjenim deljenju, temveč v samem procesu deljenja (Federici, 2019). Ta proces vključuje pripravljenost, da namenjamo čas sodelovanju, razpravljanju, pogajanju, skupnemu odločanju, obvladovanju konfliktov. Tako Hrvatin (2016) kot Ivačić (2019) raziskujeta graditev skupnosti v avtonomnih prostorih (skvotih) in s tem povezano samoorganizacijo. Gre za politično delovanje, reproduktivno in kreativno delo brez tržnih odnosov in brez države. Za področje migracij je relevanten tudi pojem skupno-v-gibanju (*migration commons*), ki sem ga že omenila. Označuje skupnosti podpore, medsebojne skrbi in alternativnega znanja ljudi na poti, da ostanejo mobilni in najdejo podporo tudi na novih destinacijah (Papadopoulos in Tsianos, 2013).

Dva od načinov vzpostavljanja skupnosti sta skupno kuhanje in prehranjevanje, kot ju je opredelila Maja Ivačič (2019, str. 79), ki je tudi sama kuhala skupaj z migrantkami in migranti v Grčiji in drugod na balkanski poti: »Skupnostne kuhinje so oblike solidarnosti v praksi in živeta avtonomija.« V avtonomnih prostorih, tako začasnih kuhinjah kot skvotih, poteka samoorganizirano socialno delo: prepoznavamo lahko vrednote, načela in metode radikalnega in direktnega socialnega dela brez ločevanja na uporabnike in strokovne delavke (Flaker@Boj za, 2012; Fućak, 2017; Hrvatin, 2016; Ivačič, 2019).

Pri skupnem kuhanju in skupnem deljenju hrane je viktimizacija begunk in beguncev presežena, odnosi pomoči in prejemanja postanejo vzajemni, ljudje občutijo moč in pripadnost (Ivačič, 2019). Bivanjske razmere na poti so pogosto človeka nevedne – povzročajo travmo in razčlovečenje, zato je skupno kuhanje pravzaprav »ponovno učlovečenje« (prav tam). Ivačič (2019, str. 74) piše, da sta kuhanje in deljenje hrane na različnih mestih balkanske poti načina, »kako stopiti v stik z ljudmi na poti ter preko tega skupaj graditi gibanje proti rasistični politiki Trdnjave Evrope«. Ivačič (2019, str. 80) dodaja: »Z deljenjem hrane v tako surovih okoliščinah smo poskušale_i vzpostaviti vsaj eno točko dostojanstva in ljudem na poti pokazati, da jih podpiramo.« Skupni interesi in skupna odgovornost se gradijo skupaj z ljudmi na poti, se pravi, da skupnost ni etnična ali primordialistična povezava, nasprotno, gre za transverzalna zaveznitva med migranti in domačini. Paulo Freire ([1968] 2019, str. 22) v klasičnem delu *Pedagogika zatiranih* solidarnost opredeli podobno:

Solidariziranje z zatiranimi je nekaj več kot nudenje pomoči tridesetim ali stotim, pri tem pa jih, vsemu navkljub čvrsto ohranjati v položaju odvisnosti. [...] Solidarnost je radikalen odnos, saj od tistih, ki hočejo biti solidarni, zahteva, da ponotranjijo položaj tistega, s komer solidarizirajo.

Če povzamem, solidarnost pomeni graditev skupnosti, utemeljene na vrednotah protirasizma, in na avtonomen način (brez države, tržnih odnosov in velikih humanitarnih organizacij). Solidarnost je del samoorganiziranega življenja v skvotih (v številnih evropskih mestih, tudi Ljubljani) in načelo vzpostavljanja (začnih) varnih prostorov na balkanski migracijski poti (Atene, Podgorica, Beograd, Šid, Sarajevo, Velika Kladuša itd.) in drugod (na primer nekdanji samoorganizirani kamp v Calaisu).

V nadaljevanju bom pokazala državno uničevanje solidarnostnih odnosov in praks. Nadzorovani in preganjani niso le begunci, temveč tudi tisti, ki skupaj z njimi gradijo začasne varne cone, »prostore življenja«, kot se je izrazil eden od migrantov v Calaisu (Tazzioli in Walters, 2019, str. 186). Pregarjani so tudi aktivisti in aktivistke, ki rešujejo pred utopitvijo v Sredozemskem morju ali pred potiskanjem ljudi v libijske zapore, in zagovornice mednarodne zaščite.

Kriminalizacija solidarnosti: razcep v humanitarizmu in vzpostavljanje sovražnega okolja

Vlasta Jalušič (2019) v raziskavi kriminalizacije solidarnosti v Sloveniji, Avstriji, Italiji, na Hrvaškem in Madžarskem ugotovi, da oblast preganja neodvisne, avtonomne skupine in s tem oži delovanje in odgovornost civilne družbe, ustrahuje zagovornike človekovih pravic in javno razvrednoti delo solidarnostnih skupin. Oblast solidarnost prikaže kot zločin. Kot pišeta Tazzioli in Walters (2019, str. 181), je preganjanje avtonomnih iniciativ povzročilo razcep znotraj humanitarizma: medtem ko so neodvisna gibanja in dejavnosti posameznic napadene in preganjane, prorežimske humanitarne in mednarodne organizacije vladajo na področju migracij bolj kot kadarkoli prej. Tako sta varnostnizacija in humanitarizem, ko gre za velike prodržavne organizacije, vse bolj prepletena. Nazorna primera sta, kako begunske kampe vodi *International Organisation for Migration* v Bosni in Hercegovini in kako se je pomoč razdeljevala v času policijsko-humanitarnega koridorja v Sloveniji. Velike humanitarne organizacije (Rdeči križ, UNHCR idr.) so prostovoljkam in prostovoljcem dala avtoritarna navodila, avtonomne skupine pa niso imele dostopa do beguncev (Lunaček Brumen in Meh 2016; Zorn, 2016).

V letih od 2015 do aprila 2019 je bilo v državah EU proti posameznim osebam sproženih 158 kazenskih postopkov in 16 proti nevladnim organizacijam (Vosyliūtė in Conte, 2019). Peticija »Mi smo evropska dobrodošlica« (We're welcoming Europe, b.d) pa s 146.195 podpisi, vloženimi pri Evropski komisiji, zahteva nasprotno; da oblasti nehalo kriminalizirati osebe in skupine, ki pomagajo beguncem in migrantom. Peticija zahteva tudi, da države aktivno podprejo tiste, ki migrantkam in migrantom ponudijo svoj dom za skupno bivanje.

Omenjene številke kazenskih postopkov so le vrh ledene gore državnega preganjanja prostovoljk, saj preganjanje obsega tudi celoten diskurz sumničanja, diskreditiranja in preprečevanja dostopa do stika z begunkami in begunci (Carrera, Vosyliūtė, Smialowski, Allsopp in Sanchez, 2018; Tazzioli, 2018). Učinka takega nadzora sta uničevanje spontanih odzivov na prihod beguncev in občutek odvečnosti obojih, tako domačinov, ki se solidarizirajo z migranti, kot migrantov (Jalušič, 2019). Z drugimi besedami, države ne le nadzorujejo in ovirajo mobilnost migrantov, temveč vzpostavljajo sovražno okolje tudi za tiste, ki migrante podpirajo (Webber, 2018). Preganjanje neodvisnih skupin in posameznic vodi v kršenje pravice do svobode govora, svobode združevanja in političnega delovanja (Carrera, Vosyliūtė, Smialowski, Allsopp in Sanchez, 2018; Vosyliūtė in Conte, 2019). V nadaljevanju te trditve ponazorim s primeri iz Slovenije in drugih držav.

Slovenska nacionalna stranka (SNS) je na tožilstvo podala kazensko ovadbo proti Pravno-informacijskem centru nevladnih organizacij zaradi informiranja migrantov o postopku za mednarodno zaščito na slovensko-hrvaški meji (STA, 2019). Ta nevladna organizacija je bila najprej (leta 2018) napadena v medijih z argumentom, da pomaga pri ilegalnih prehodih meje. Mediji so poročali v okviru policijske logike. Stranka SNS je organizacijo ovadila zgolj na podlagi medijskih poročil.

Istega leta (2019) je policija z istimi argumenti (tihotapljenje migrantov) podala na tožilstvo predlog za pregon socialnih delavk, ki so na slovenski strani meji preprečile policijsko potiskanje. Več kot leto dni se je vlekel predkazenski postopek, preden so ugotovili, da ni elementov kaznivih dejanj (Lilija, 2020). Še večjo gonjo je doživela hrvaška organizacija Are You Syrious (2018). Hrvaška policija je leta 2018 ovadila prostovoljca, ki je poskušal preprečiti policijsko potiskanje družine z več otroki. To je bila družina, ki ji je umrl otrok, ko jih je hrvaška policija potisnila proti Srbiji konec leta 2017. Hrvaško ministrstvo za notranje zadeve je zahtevalo prepoved delovanja organizacije Are You Syrious, zaporno kazen za prostovoljca in 43.000 evrov kazni. Sodišče zahtev ministrstva sicer ni v celoti sprejelo, a je spoznalo prostovoljca krivega za pomoč »ilegalnim migrantom«. Tak način delovanja oblasti zakriva nelegalnost policijskih potiskanj in odgovornost hrvaške policije za smrt otroka. Poleg tega v širši javnosti vzbudi dvome o legitimnosti zagovornišтва in solidarnosti z ljudmi na poti.

Slovenska in hrvaška zakonodaja sta skladni z evropskimi zakonodajnimi smernicami (t. i. *facilitator package*)⁴, ki solidarnostne prakse enačijo s tihotapljenjem. Materialna korist ni nujen element za kvalifikacijo kaznivega dejanja, ko gre za pomoč »tujcem, ki nimajo dovoljenja za vstop v RS« (3. odstavek 308. člena Kazenskega zakonika Republike Slovenije, 2012; več o tem v Zorn, 2021). Enako je v Italiji, na Malti, v Grčiji in drugod. S pomočjo protitihotapske zakonodaje oblasti preganjajo posameznice in skupine, ki rešujejo človeška življenja pred utopitvijo. Več nevladnih organizaciji in samoorganiziranih posadk je reševalo migrante iz Sredozemskega morja, potem ko se je leta 2014 končala enoletna italijanska vojaško-humanitarna reševalna operacija *Mare Nostrum*, ki je 150.000 ljudi obvarovala smrti v Sredozemskem morju (Cusumano, 2018).

To operacijo naj bi nadomestila Frontexova akcija Triton. Ne le da Frontex bolj nadzoruje meje, kot rešuje ljudi, ampak so ministri za notranje zadeve članic EU ter vodje Frontexa vedno bolj začeli napadati in pravno preganjati samoorganizirane skupine. Italijanske in malteške oblasti ladjam, ki rešujejo ljudi, ne dovoljujejo pristanka v njihovih pristaniščih, zato so reševalne akcije nevzdržne. Kapitanki Carola Rackete (Sea Watch 3) in Pia Klemp (Luventa 10) sta bili aretirani z grožnjo do 15 oziroma 20 let zapora z obtožbami »pomoči in omogočanja ilegalnih migraciji« (ABC News, 2019). Čeprav Pii Klemp (2019) grozi do 20 let zapora, je v javnem govoru »Zakaj se borim za solidarnost« povedala:

Vredno je bilo [rešiti vsakega človeka, ki smo ga rešili] in to bi storili spet. To bi storili, ne posledicam [kriminalizaciji] navkljub, ampak še toliko bolj prav zaradi tega.

Zlasti ta zadnji stavek meri na to, da problem kriminalizacije solidarnosti ni pravni, temveč politični. To pomeni, da so zakonodaja in pravni mehanizmi uporabljeni za ohranjanje globalnih neenakosti in preprečevanje solidarnostnih praks.

⁴ »Facilitator package« sestavlja: Facilitator Directive (Direktiva Sveta 2002/90/EC z dne 28. novembra 2002 opredeljuje pomoč pri neavtoriziranem vstopu, tranzitu in bivanju, OJ L 328) in Framework Decision (Svet EU o krepitvi kazenskega pregona za preprečevanje pomoči neavtoriziranega vstopa, tranzita in bivanja, 2002/946/JHA, OJ L 328) (Carrera, Vossylyūtē, Smialowski, Allsopp in Sanchez, 2018).

Sarah Mardini (2020), berlinska študentka, ki je v Nemčijo pribežala iz Sirije po balkanski poti, se je vrnila v Grčijo in tam kot prostovoljka delala dve leti. Na grški obali je prispelim beguncem dajala vodo in odeje ter prevajala. Grške oblasti so jo obtožile tihotapljenja, pripadanja kriminalni združbi in vohunjenja. V svojem javnem nastopu je povedala, da ji je sto dni, preživetih v preiskovalnem zaporu, zadalo večje rane kot vojna v Siriji in potovanje v potapljalno gumijastem čolnu iz Turčije v Grčijo. Vsem prostovoljcem pa oblast tako sporoča, kam jih njihove solidarnostne prakse lahko pripeljejo.

Vztrajanje pri avtonomnih solidarnostnih iniciativah lahko privede v simbolno in dejansko »nalezljivost ilegalizacije«, izraz, ki sta ga v svoji raziskavi uporabili Marta Stojić Mitrović in Ela Meh (2015). V socialnem delu ugotovitev »nalezljivosti« ni nova, saj so socialne delavke pogosto stigmatizirane podobno kot ljudje, s katerimi delajo (denimo na področju duševnega zdravja, zmanjševanja škode pri uživanju nedovoljenih drog ipd.). Nova je dejanska (formalna), ne le simbolna »nalezljivost«, kot kažejo primeri državnega preganjanja prostovoljk in prostovoljcev.

Sklep

Institucijo državnih mej sem prikazala v več dimenzijah: kot policijski nadzor na meji, vprašanje nasilja, potiskanj in onemogočanja mednarodne zaščite; kot izraz globalnih neenakosti; in v povezavi z odporniškim gibanjem, avtonomijo migracij in solidarnostjo z migrantkami in migranti.

Pokazala sem, da so nadzor mej, varnostnizacija in ilegalizacija problem tako za avtonomijo migrantk in migrantov kot avtonomijo socialnega dela. Ti procesi institucionalizirajo neenakost. Primer je 5. člen Zakona o socialnem varstvu (2019), ki dostop do storitev zameji z osebnimi statusi ljudi. V članku sem raziskala problematičnost varnostnizacije, da bi ta diskurz in ukrepe razložili od socialnodelovnih, saj je to prvi pogoj, da se socialne delavke in delavci pridružimo migrantskim bojem za enako dostojanstvo in enake pravice. Varonostnizacija namreč ni nujno ločena od delovanja humanitarnih organizaciji. Z drugimi besedami, ljudje potrebujejo in zahtevajo enakost, ne (le) kruha (Božič, 2019).

Pri razlagi antagonizma nadzora meje in pravice do mednarodne zaščite sem uporabila pojem organizirane hipokrizije. Policijska retorika pravice do mednarodne zaščite legitimira zavračanje tistih, ki so videni kot ekonomski migranti in migrantke.

Nasilne meje so sovražno okolje tako za migrante oziroma begunce kot za tiste domačine, ki se z njimi solidarizirajo. Politike integracije pa so paradoksne, saj države ustvarjajo sovražno okolje, potem pa v tem sovražnem in formalno izključujočim okoljem, v katerem je legalizacija bivanja in zaposlovanja mnogim nedostopna, načrtujejo ukrepe integracije (Fućak, 2017). Prostori in odnosi solidarnosti se upirajo družbenemu konsenzu rasizma, varnostnizacije in sovražstva, zato so aktivistke in aktivisti tarče državnega pregona, tako kazenskega kot pregona v širšem pomenu (zastraševanja, razvrednotenja, izčrpavanja in oviranja dostopa do begunk in beguncev). Namen kriminalizacije je zamejevanje solidarnostnih protirasističnih praks in ustvarjanje družbene klime, v

kateri naj bi vsak izmed nas postal čuvar meje (Dadusc in Mudu, 2020). Tako kot vselej v zgodovini je protirasistični boj naporna, transformativna in kriminalizirana praksa.

Naj za konec dodam, da pogled v zgodovino pomaga videti boje za enakopravnost kot pomembno politično delo, kot civilno nepokorščino in bojkot zakonov, ki so zatiralski. Zakonodaja je legalizirala suženjstvo in rasno segregacijo v ZDA, apartheid v Južnoafriški republiki, konec koncev tudi nacisti niso kršili tedaj veljavnih zakonov, ko so preganjali, zapirali in pobijali Jude (Silva, 2019). Tako tudi danes ne gre le za vprašanje (ne)spoštovanja zakonodaje; ključni so boji za enakost – enake pravice in enako dostojanstvo ljudi v lokalnem in globalnem kontekstu.

Viri

- ABC News (2019). *Migrant rescue ship captain Pia Klemp rejects award from Paris*. 23. avgust 2019. Pridobljeno 9. 11. 2020 s <https://abcnews.go.com/International/migrant-rescue-ship-captain-pia-klemp-rejects-award/story?id=65122208>
- Amnesty International Slovenia (2018). *Push-backs and denial of access to asylum: findings of the research mission in Velika Kladuša and Bihać, June 2018*. Pridobljeno 27. 12. 2019 s [https://www.amnesty.si/media/uploads/files/Slovenia%20-%20Push-backs%20and%20denial%20of%20access%20to%20asylum%2C%20Amnesty%20International\(1\).pdf](https://www.amnesty.si/media/uploads/files/Slovenia%20-%20Push-backs%20and%20denial%20of%20access%20to%20asylum%2C%20Amnesty%20International(1).pdf)
- Are You Syrious (2018). *When governments turn against volunteers: the case of AYS*. Pridobljeno 4. 3. 2020 s <https://medium.com/are-you-syrious/ay-s-special-when-governments-turn-against-volunteers-the-case-of-81fcfe0e80e7>
- Balibar, É. (2007). *Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Border Violence Monitoring Network (b.d.). Pridobljeno 1. 6. 2020 s <https://www.borderviolence.eu/>
- Božič, K. (2019). Za učinkovito varovanje schengenske meje. *Večer*, 11. 7. 2018. Pridobljeno 10. 11. 2020 s <https://www.vecer.com/slovenija/za-ucinkovito-varovanje-schengenske-meje-6518568>
- Carrera, S., Vosyliūtė, L., Smialowski, S., Allsopp, J., & Sanchez, G. (2018). *Fit for purpose? The Facilitation directive and criminalisation of humanitarian assistance to irregular migrants: 2018 update*. Pridobljeno 9. 4. 2020 s [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/608838/IPOL_STU\(2018\)608838_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/608838/IPOL_STU(2018)608838_EN.pdf)
- Cusumano, E. (2018). Migrant rescue as organized hypocrisy: EU maritime missions offshore Libya between humanitarianism and border control. *Cooperation and Conflict*, 22 (1), 2–22.
- Dadusc, D., & Mudu, P. (2020). Care without control: the humanitarian industrial complex and the criminalisation of solidarity. *Geopolitics*. Pridobljeno 4. 5. 2020 s <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14650045.2020.1749839>
- Delovna skupina za azil (2020). Tiskovna konferenca 24. 1. 2020, Sloga, Metelkova 6, Ljubljana.
- Dragoš, S. (2016). Socialna država in solidarnost. *Teorija in praksa*, 53 (posebna številka), 148–173.
- ECCHR (2020). Croatia to answer the European Court of Human Rights. Pridobljeno 3. 6. 2020 s <https://www.ecchr.eu/en/case/croatia-to-answer-to-european-court-of-human-rights/>
- Evropski parlament (2020). Seja odbora LIBE, 27. januarja 2020 od 15.00 do 18.30. Pridobljeno 1. 3. 2020 s <https://www.europarl.europa.eu/streaming/?event=20200127-1500-COMMITTEE-LIBE>
- Fassin, D. (2012). *Humanitarian reason: a moral history of the present*. Los Angeles: University of California Press.
- Federici, S. (2019). *Re-enchanting the world: feminism and the politics of the commons*. Oakland: PM Press.

- Flaker@Boj za, V. (2012). *Direktno socialno delo*. Ljubljana: Založba *cf.
- Freire, P. ([1968] 2019). *Pedagogika zatiranih*. Ljubljana: Krtina.
- Fučak, V. (2017). *Uporaba neformalnih prostorov za integracijo beguncev v Ljubljani* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191.
- Hrvatina, A. (2016). *Socialno delo v avtonomnih prostorih: vloga socialnega dela pri graditvi kontramoči*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Humphries, B. (2004). An unacceptable role for social work: implementing immigration policy. *British Journal for Social Work*, 34, 93–107.
- Huysmans, J. (2000). The European Union and the securitization of migration. *Journal of Common Market Studies*, 38(5), 751–777.
- Info Kolpa (2019). Poročilo o nezakonitih kolektivnih izgonih na slovensko-hrvaški meji. *Časopis za kritiko znanosti*, 278, 81–113.
- IOM (2020). *Missing migrants: tracking deaths along migratory routes*. Pridobljeno 3. 5. 2020 s <https://missingmigrants.iom.int/>
- Ivačič, M. (2019). *Skupnostno kuhanje v avtonomnih prostorih* (magistrsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Jalušič, V. (2019). Criminalizing “pro-immigrant” initiatives: reducing the space of human action. *Dve domovini*, 49, 105–123.
- Jones, R. (2017). *Nasilne meje*. Ljubljana: Zložba *cf.
- Kazenski zakonik Republike Slovenije (2012). *Ur. l. RS*, št. 50/12 – uradno prečiščeno besedilo, 6/16 – popr., 54/15, 38/16, 27/17, 23/20 in 91/20.
- Klemp, P. (2019). Why I fight for solidarity. *TEDxBerlin 2019*. Pridobljeno 20. 1. 2020 s https://www.ted.com/talks/pia_klemp_why_i_fight_for_solidarity
- Lilija, A. (2020). *Kriminalizacija migracij in solidarnosti* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Lipovec Čebren, U., & Zorn, J. (2016). Avtonomija in nadzor migracij v evropskih »tamponskih conah«. *Dve domovini*, 43, 61–75.
- Lunaček Brumen, S., & Meh, E. (2016). »Vzpon in padec« koridorja. Nekaj refleksij o spremembah na balkanski migracijski poti od poletja 2015. *Časopis za kritiko znanosti*, 44 (264), 21–45.
- Mardini, S. (2020). *How I was arrested for handing out blankets to refugees*. TEDxLondonWomen. Pridobljeno 4. 10. 2020 s https://www.ted.com/talks/sarah_mardini_how_i_was_arrested_for_handing_out_blankets_to_refugees
- Medium (2020). *AYS special: Italian court stops deportation to Slovenia, meanwhile pushbacks continue*. Pridobljeno 26. 8. 2020 s <https://medium.com/are-you-syrious/ays-special-italian-court-stops-deportation-to-slovenia-meanwhile-pushbacks-continue-a0370c30cd02>
- Ministrstvo za notranje zadeve RS (2018). Ministrica: v Sloveniji ne odrekamo pravice do mednarodne zaščite, 7. 9. 2018. Pridobljeno 11. 10. 2020 s http://mnz.arhiv-spletisc.gov.si/si/novinarsko_sredisce/novica/10383/index.html
- Online Etymology Dictionary* (b.d.). Solidarity (n.). Pridobljeno 10. 11. 2020 <https://www.etymonline.com/search?q=solidarity>
- Papadopoulos, D., & Tsianos, V. S. (2013). After citizenship: autonomy of migration, organisational ontology and mobile commons. *Citizenship Studies*, 17(2), 178–196.
- Regvar, U. (2018). *Poročilo o ugotovitvah in opažanjih o izvajanju postopkov vračanja in spoštovanja načela nevračanja (non-refoulement)*. Ljubljana: Pravno-informacijski center nevladnih organizacij. Pridobljeno 10. 11. 2020 s <http://pic.si/wp-content/uploads/2018/07/Poroc%CC%8Cilo-o-izvajanju-postopkov-vrac%CC%8Canja-PIC.pdf>
- Silva, G. (2019). Migrational disobedience: the fetishization of immigration law. *A publication of the Radical Philosophy Association*. 18. januar 2019.
- Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Hrvaške o izročitvi in prevzemu oseb, katerih vstop ali prebivanje je nezakonito (2006). *Ur. l. RS*, mednarodne pogodbe št.

- 8/06. Pridobljeno 10. 11. 2020 s <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4624>
- STA (2019). V SNS zaradi pomoči migrantom ovadili direktorico Pravno-informacijskega centra. *Delo*, 24. maj 2019. Pridobljeno 10. 11. 2019 s <https://www.delo.si/novice/slovenija/v-sns-zaradi-pomoci-migrantom-ovadili-direktorico-pravno-informacijskega-centra-188149.html>
- Stojić Mitrović, M., & Meh, E. (2015). The reproduction of borders and the contagiousness of illegalisation: a case of a Belgrade Youth Hostel. *Glasnik etnografskog instituta*, 63(3), 623–639.
- Tazzioli, M. (2018). Crimes of solidarity: migration and containment through rescue. *Radical Philosophy* 2.01. Pridobljeno 3. 2. 2020 s <https://www.radicalphilosophy.com/commentary/crimes-of-solidarity>
- Tazzioli, M., & Walters, W. (2019). Migration, solidarity and the limits of Europe. *Global Discourse*, 9(1), 175–90.
- UNCHR Slovenija (b.d.). *Spremljanje postopkov na meji*. Pridobljeno 27. 1. 2019 s <https://www.unhcr.org/si/spremljanje-postopkov-na-meji-2>
- Urad Vlade RS za oskrbo in integracijo migrantov (2020). *Število oseb s priznano mednarodno zaščito v Republiki Sloveniji po letih*. Pridobljeno 19. 5. 2020 s <https://www.gov.si/assets/vladne-sluzbe/VOIM/STATISTIKA/Januar-2020/Osebe-s-priznano-mednarodno-zascito-po-letih-12-2019-v3.pdf>
- Varuh človekovih pravic (2018). *Vmesno (s)poročilo o aktivnostih in ugotovitvah Varuha o očitkih policistom, da zavračajo možnosti podajanja prošenj za mednarodno zaščito*. Pridobljeno 11. 10. 2018 s <http://www.varuh-rs.si/medijsko-sredisce/sporocila-za-javnosti/novice/detajl/vmesno-sporocilo-o-aktivnostih-in-ugotovitvah-varuha-glede-ocitkov-zavračanja-moznosti-podajan/>
- Vosyliūtė, L., & Conte, C. (2019). *Crackdown on NGOs and volunteers helping refugees and other migrants*. ReSoma. Pridobljeno 17. 3. 2020 s http://www.resoma.eu/sites/resoma/resoma/files/policy_brief/pdf/Final%20Synthetic%20Report%20-%20Crackdown%20on%20NGOs%20and%20volunteers%20helping%20refugees%20and%20other%20migrants_1.pdf
- Webber, F. (2018). The legal framework: when law and morality collide. V L. Fekete, F. Webber, & A Pettitt Edmond (ur.), *Humanitarianism: the unacceptable face of solidarity*. London: Institute for Race Relations (str. 7–21)
- We are welcoming Europe (b.d.). Pridobljeno 5. 5. 2020 s <https://www.migpolgroup.com/index.php/portfolio-item/welcoming-europe/>
- Zakon o socialnem varstvu (2019). *Ur. l. RS*, št. 28/19.
- Zaviršek, D. (2017a). The humanitarian crisis of migration versus the crisis of humanitarianism: current dimensions and challenges for social work practice. *Social Work Education*. Pridobljeno 15. 9. 2020 s <http://dx.doi.org/10.1080/02615479.2017.1303043>
- Zaviršek, D. (2017b). »Stultifera navis« na balkanski begunski poti. *Dve domovini*, 45, 45–60.
- Zorn, J. (2006). Od izjeme do norme: centri za tujce, pridrževanje in deportacije. *Časopis za kritiko znanosti*, 34(226), 54–73.
- Zorn, J. (2016). Social work with refugees at the Schengen border: »...but they are the same people as we are...«. *Critical and radical social work*, 4(1), 121–125.
- Zorn, J. (2021). Evropski mejni režim: tihotapljenje ljudi in paradoks kriminalizacije solidarnosti. *Dve domovini*. V tisku.

Hubert Höllmüller

An Austrian social work project in Western Sahara

Western Sahara is a territory in northwest Africa, bordered by Morocco, Algeria, Mauritania, and the Atlantic Ocean. In 1963, the United Nations asked Spain as the colonial power of Western Sahara, to decolonize the territory. But Spain did not answer this call, instead it handed the colony to the neighboring countries Morocco and Mauretania. In reaction, the Sahrawi people proclaimed the Democratic Arab Republic of Western Sahara or DARS. After the invasion of Morocco in the north and of Mauretania in the south, part of the people fled to Algeria and erected several refugee camps that exist to this day.

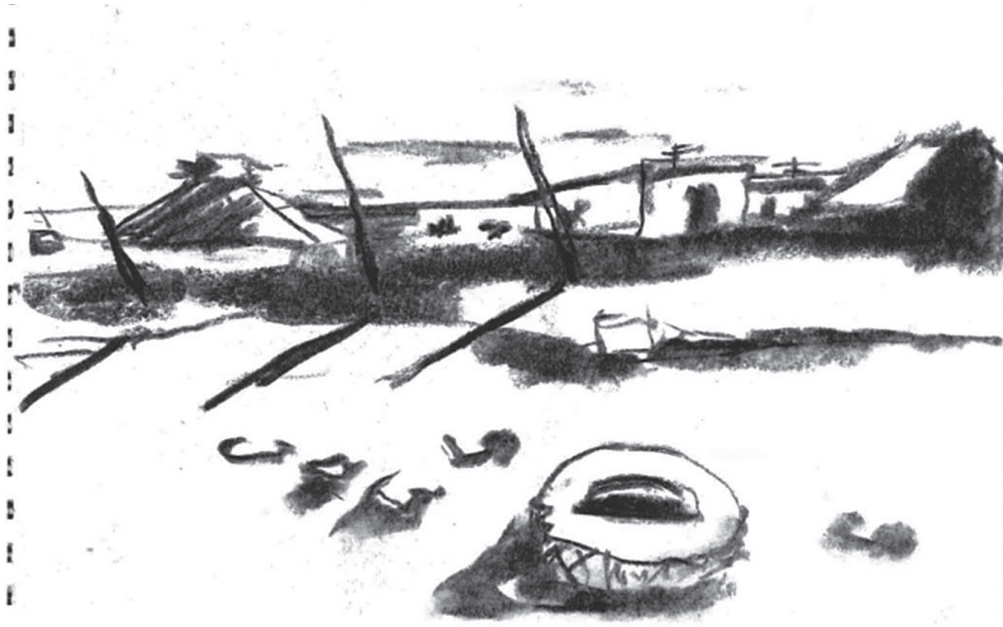
According to Dreven, Poprask in Ramšak (2019), a military conflict ensued. Mauretania retreated in 1985 and Morocco took over this area and succeeded in permanently occupying about 80% of the Western Sahara, and the DARS was left with around 20%. Morocco brought in several hundred thousand of its citizens. To cut off the 20% rest of Western Sahara, a 2700 km long wall known as “the Berm,” surrounded by millions of land mines was built. In 1991, the United Nations brokered a ceasefire agreement and established a peacekeeping mission, the MINURSO, which has been monitoring the ceasefire and the buffer zone along the Berm for 29 years, but without any mandate to monitor the human rights situation in the occupied area. A referendum should have been carried out, but it hasn’t happened. The UN finished the register of voters, but Morocco refuses to accept it.

Western Sahara is to this day the largest territory on the UN’s list of Non-Self-Governing Territories by both land area and population. The Western Saharan conflict is fundamentally a question of decolonization: an anomaly in an otherwise successful process of the decolonization of Africa. The territory is therefore often referred to as “the last African colony”.

The Sahrawi refugee camps were first established in this harsh and inhospitable desert plain during 1975 and 1976 by Sahrawi refugees fleeing from advancing Moroccan forces. The land was offered freely by the Algerian government, but it is subject to scorching temperatures, frequent sandstorms, and lack of vegetation. It is often referred to as “the Devil’s Garden.” The last official counting of the UN (in 2019) showed up a figure of 173.000 people living permanently in the camps.

As one of the last unresolved decolonization issues on Earth, Western Sahara should be one of the international community’s most urgent priorities. A situation of refuge and exile, imagined to be temporary, has in this case become a permanent status quo. This frozen conflict has an increasing

potential of again turning violent, as frustration and hopelessness take root in Sahrawi refugee communities, especially among the youth. In a world of growing instabilities, preventing such an escalation in favor of peaceful means of conflict resolution should be in everyone's best interest. (Dreven, Poprask in Ramšak, 2019, p. 82 ff)

Charcoal drawing of the refugee camp by E. Songo.

The conflict could be solved easily by the European Union. All the big ex-colonial countries in Europe could put an end to the last African colony. But the official France and Spain have good ties with Morocco, so instead of putting political and economic pressure they are intervening against any diplomatic efforts to bring the conflict to public's awareness. One of the last examples is the Austrian Parliament, where representatives of all parties in March 2018 proposed a motion for a resolution on human rights monitoring of MINURSO (the UN mission for the Western Sahara) in the occupied territory and for the referendum referring to all UN resolutions, but after diplomatic interventions the parliament didn't proclaim anything.

The conflict of Western Sahara contains some ingredients to be a good practice example for refugee work in Northern Africa: 173,600 self-organized refugees live in their camps near Tindouf in Algeria. They have established an educational system and a basic health system. Most of them don't want to go to Europe. Their religion is a moderate independent Islam and their state in exile strives for democratic values. But the Sahrawi people have the big misfortune of having 80% of their territory, now under Moroccan rule, full of natural resources and with rich fishing grounds. In their resistance to Morocco, they were successful enough to be offered a ceasefire in 1991 and a referendum on legal status of Western Sahara. Friedhard Teuffel (2018), a journalist, explains why this Western Sahara conflict is ignored in European discourses:

Based on UN resolutions, there should have been a referendum on the status of Western Sahara, which could bring back the territory to the Sahrawi. But it hasn't happened so far. And from where should the pressure come to organize it? There is little the Sahrawi can do. Their situation is severe, but not catastrophic. Most of them depend on food donations of the world food program. Diseases and diabetes are increasing. In the refugee camps, tents were transformed into mud huts. [...] Morocco on the other hand has made its profit out of the natural resources of the Western Sahara and settled it with Moroccans. The referendum is inhibited by the question who would be allowed to vote. [...] Morocco can do what it wants with the Western Sahara, as nobody wants to start a head-to-head contest with Morocco because of some 160,000 nomads. Recently Morocco has got a new fishery agreement with the EU, including the coasts of Western Sahara, even though the European Court of Justice decided that any fishery agreement has to exclude Western Sahara. The EU Commission does not seem to be bothered. A crucial factor is, that Morocco is a passing country for refugees on their way to Europe. This strengthens its position, despite reports that this north African state deports refugees into the desert. So the Sahrawi remain in their refugee settlements, which exist for too long to be provisional, but should not be permanent.

In 2012, the Western Sahara Government founded the University of Tifariti, as the first university located in refugee camps, and the rector Jatari Hamudi was invited by the Carinthian University of Applied Sciences (CUAS) to sign a cooperation agreement. With this contract, CUAS applied for an Erasmus program and the Austrian National Agency accepted the argument that as the refugee camps are located in Algeria and Algeria is one of the countries eligible in the program, an academic exchange can be carried out. In 2017/2018 students and professors from the camps and from Carinthia visited each other. After this first step, the Carinthian regional government funded a project, where young

Photo 1: International meeting with Hubert Höllmüller (in the middle).

Sahrawi academics should develop research designs related to the camps and social issues there. Following the proposals of Sahrawi colleagues, the University of Tifariti made a call for applicants for four one-year scholarships for young female academics in the field of social sciences.

The first hearing was organized in Boujdour in June 2018, where two students were chosen, and the second hearing in January 2019, where the other two students were selected. In January the first seminar started on scientific research principles in the camps and the second took place in June 2019 also in the camps about the first research ideas.

Two of the young academics were invited to Carinthia and to the partner universities in Ljubljana and Cologne, and in February 2020 the last workshop took place in the camps. During the year, there were ongoing contacts via skype, email and WhatsApp.

The names of researchers: Khadija Mumu, Nuna Mohamed, Raaba Ahmed Ali, Salamo Omar, Rhageb Ahmed Baba, Majidi Mohamed Bouzid (coordinator), Fatimetu Sidi Mohamed (Education Professor at the University of Tifariti)

Major research topics which were discussed by Sahrawi researchers were the following:

- political attitudes of Sahrawi youth in the refugee camps,
- danger of whitening cosmetics for young Sahrawi women,
- relation of children to their fathers during parental divorce,
- mute and deaf children in the camps,
- ideas of war invalids in the Polisario center for war invalids,
- women and men in wheelchairs in the camps doing sports,
- wishes and worries of kindergarten teachers, educated in Austria, working and living in the refugee camps,
- day nursery for children between 0 and 2,
- what makes young Sahrawis disconnect with the refugee society and political authorities.

Researcher Salamo Omar came to the first workshop with an elaborated questionnaire for Sahrawi youth regarding their democratic values. He designed questions to assess: do they respect freedom of opinion and thinking; do they respect others regardless of intellectual extremism and affiliation; do they respect others regardless of their religious/nonreligious orientation; do they respect others regardless of their sexual orientation; do they accept the opinions opposing their opinion and discuss them; do they believe in the diversity of political and cultural ideas; what do they think of violence; and does democracy conflict with the values and customs of their society.

Researcher Raaba Ahmed Ali worked on this research topic very independently. She wanted to make young Sahrawi women question the ideals of pale skin as an expression of beauty and to alert women about the risks of using non-medical bleaching creams. After carrying out 100 interviews, she found out that there is no regulation by the authorities to avoid the selling of harmful cosmetics. Most young Sahrawi women confirm that pale skin is regarded as beautiful, but only a smaller part agrees with this statement.

Photo 2: Interviewing.

Raaba Ahmed Ali also worked on a second research question about family disintegration. The Sahrawi society is facing the phenomenon of family disintegration due to unstable situation and the state of wars. Her research goals were to know the effects and dimensions of family disintegration, to understand what the causes of family disintegration are – social, cultural, political or religious, and is family disintegration linked to the enormous changes that have affected social life in Sahrawi society?

Austrian students Lisa Bebek and Franziska Syme who spent their Erasmus semester at the University of Tifariti, carried out an action research in the Sahrawi refugee camp focusing on the kindergarten educators trained in Austria. The main findings from their report: there is a big need of meetings and exchange among the kindergarten educators, which has not been met. The educators complain about the new standard from the Algerian Ministry of Education that kindergarten should be run like a pre-school where children are not allowed to play but instead should learn how to write and read and calculate in a very strict structure. The educators who were partly trained in Austria, were taught there that playing is the central element of any kindergarten program. They learnt the importance of a good day-structure and that there has to be a balance between activity and recovery.

Lisa Bebek wrote in her personal protocol the following:

We realized very soon that the women had the need to talk and to tell us about their worries. So we decided to start every workshop with small group discussions where they had to write down their biggest worries about their everyday work with the children. Thus we were informed that the curriculum, which was elaborated by Austrian professionals, was abolished and that since three years the curriculum of the Algerian kindergarten-system, which is much more a curriculum for primary school, has

to be executed. The women really were desperate and felt left alone. They also were concerned that the now missing physical activities could harm the children and that the strict learning could inhibit the development of social competences.

As representatives of an Austrian university, we learnt much more during this project than the young researchers from the refugee camps. From a sociological point of view, the life in the refugee camps shows a kind of unnormal normality as there are housings, roads, taxis, schools, shops and also bureaucracy and social networks crossing tribal structures. Improvements on their social and political structures in the reality of the refugee camps should be addressed.

It has been shown that the critical inner perspective on the Sahrawi refugee society exists and that the young generation of the scientific community there knows exactly where the main problems lie and how they can – and have to – be made visible by research. Three of the researchers are actually in Europe to follow their individual plans and dreams – a big loss for the Sahrawi scientific community. Hopefully, opportunities might pop up for them to go back to the camps to work on the central research question: what are the reasons for the young generation to distance itself from the structures of the Sahrawi society and how to prevent it so that the Sahrawi refugee society will not disintegrate?

Luckily, in July 2020, we got the information that another Erasmus+ program with the University of Tifariti has been accepted by the Austrian National Agency.

Sources

- Dreven, S., Poprask, C., & Ramšak, R. (2019). The everyday reality of Saharawi people in the exile. In H. Höllmüller et al., *Erasmus goes Westsahara*. (pp. 82–126). Klagenfurt/Celovec: Drava.
- Teuffel, F. (2018). Die vergessenen Flüchtlinge der Saharaui. *Der Tagespiegel*, 12 September 2018. Retrieved on 14 December 2020 from <https://www.tagesspiegel.de/politik/migration-in-afrika-die-vergessenen-fluechtlinge-der-saharai/23015262.html>

Aida Hajdarević

Žensko sodišče: feministični model pravičnosti

Institucionalni pravni sistem pogosto retravmatizira ženske, ki pričajo o preživetih vojnih grozotah, smrti bližnjih oseb, pregonu z domov, posilstvih. Preživeto nasilje je pomembno le kot dokaz v kazenskih postopkih, priče na sodišču so izpostavljene in osamljene. Da bi se ženske organizacije medsebojno povezale in podprle ter presegle omenjeno instrumentalizacijo preživetih izkušenj, so na lokalni, regionalni in mednarodni ravni razvile ženska sodišča, ki so simbolne instance, v katerih prevladuje feministični model pravičnosti in skrbi. To so sodišča, ki ustvarjajo skupnosti alternativnega kolektivnega spomina. Ženska sodišča so varni prostori, kjer ženske pričajo o izkušnjah nasilja v času vojne in kjer javno poimenujejo zločine, da bi se na simbolni način kaznovalo storilce in bi se vzpostavil sistem pravičnosti. Ti prostori so izraz odpora in razvijanja skupnosti podpore, medsebojnega razumevanja, spoštovanja; v njih se izražajo kolektivne zahteve po pravičnosti.

Prvo žensko sodišče je bilo organizirano leta 1992 v Lahoreju v Pakistanu (Kovačević, Perković in Zajović, 2011). Na Fakulteti za socialno delo smo 25. februarja 2020 imeli priložnost in čast poslušati glasove preživelih (boljši izraz kot »žrtev«) vojnih in povojnih zločinov na prostoru nekdanje Jugoslavije, ki so pričale med 7. in 10. majem 2015 v Sarajevu, na prvem evropskem ženskem sodišču. V okviru njegovega delovanja je pričalo 36 žensk iz nekdanje Jugoslavije, njihove zgodbe je poslušalo 500 udeleženk. Ta »zgodovinski avditorij« (Zajović in Urošević, 2017) so med drugim sestavljale predstavnice ženskih organizacij iz mnogih držav sveta, ki pripadajo mreži ženske solidarnosti. Na dogodku, ki je potekal na Fakulteti za socialno delo, smo med drugim slišali Stašo Zajović iz srbske organizacije Ženske v črnem, prav ona je tudi organizirala priprave na žensko sodišče v Sarajevu. Zajović je njegov največji pomen videla v tem, da so priče v času priprav spremenile percepcijo »sebe«. Z drugimi besedami – premagale so osamljenost, prekinile tišino in od pasivnih žrtev postale subjekti, ki zahtevajo pravično obravnavo storilcev in žrtev/preživelih.

Žensko sodišče v Sarajevu je osvetlilo različne vidike nasilja nad ženskami v času vojne na območju Jugoslavije v devetdesetih letih 20. stoletja in po njej. Med drugim je obravnavalo vojno proti civilnemu prebivalstvu, spolno nasilje v vojni, vojaško nasilje in odpor žensk proti njemu, pregon »drugačnih« v vojni in miru (etnično nasilje), socialno-ekonomske zločine nad ženskami in njihov odpor (Žene u crnom, 2016).

Na Fakulteti za socialno delo smo 25. februarja 2020 poslušali zgodbe štirih žensk, ki so pripovedovale o izkušnjah spolnega, vojaškega in ekonomskega

nasilja ter o izkušnjah terorja, ki se je zgodil izbrisanim (poimenovanje za ljudi, ki so jih upravni organi Republike Slovenije kmalu po osamosvojitvi Slovenije izbrisali iz registra stalnega prebivalstva, brez pravne podlage). V njihovih pripovedih smo lahko slišali, kako se omenjene oblike nasilja med seboj prepletajo in krepijo. Ženske zgodbe, zaznamovane z izgubami, so poslušalstvo, največ je bilo študentk in študentov socialnega dela in družboslovnih predavateljic in profesorice, ganile z neizmernim pogumom za pričevanje, močjo preživetja, z resnico in močjo povezanosti. Gostje so prišle iz različnih držav nekdanje Jugoslavije, še ena specifičnost iniciative ženskega sodišča. Ženske so bile po delih Jugoslavije, kjer je divjala vojna, v podobnem položaju. Nekatere so pretrpele najhujše vojne posledice, saj so živele na etničnih območjih, ki so bila napadena in kjer se je dogajalo etnično čiščenje, predvsem v Bosni in Hercegovini, na Kosovem in Hrvaškem. Druge so izhajale iz držav, ki so vojno dejavno organizirale: iz Srbije, Črne gore in delno Hrvaške. Kljub temu je skupna izkušnja vseh žensk, da so plačale najvišjo ceno vojne, militarizma in nacionalizma (Zajović in Urošević, 2017).

Ženske imajo namreč v kontekstu vojaškega nacionalizma posebno vlogo. Omenjeni koncept reproducira etnične meje ter delitev na »mi« in »oni«. Znotraj teh meja je ženski dodeljena vloga zaščitnice nemočnih in »matere nacije«, zato je odgovorna za biološko reprodukcijo »naših otrok«. Ženska je potemtakem v vojaškem nacionalizmu objekt, orožje in tehnika, ki se jo uporablja v vojnah za premagovanje nasprotnika, konstruiranega »drugega«.

Kot trdi Morokvasic (2002, str. 70–73), so bili dominacija, ponižanje, premoč in uničenje »drugega«, o vsem tem so pripovedovale ženske iz prostorov nekdanje Jugoslavije, izvajani z uporabo ženskega telesa. Sovraštvo in nasilje se je izkristaliziralo v dejanjih posilstev, ki so postala orodje vojne, da bi osvajalec z njim dokončno uničil in ponižal tistega, ki ga želi osvojiti. Obravnavanje posilstva samo kot zločina nad etnično skupnostjo zasenči dejstvo, da so ženske posiljene, ker so hkrati »druge ženske« in »etnično druge«. Zato je v dokumentarnem filmu *Ženski sud – feministični pristup pravdi* (Žensko sodišče – *feministični pristop k vprašanju pravičnosti*), ki smo si ga ogledali med dogodkom, kategorizacija spolnega nasilja uporabljena v kontekstu »ženskega telesa kot bojišča« (Žene u crnom, 2016).

Članice Organizacijskega odbora ženskega sodišča (Staša Zajović, Nela Pamuković, Marijana Senjak), priče z ženskega sodišča v Sarajevu (Mirjana Učakar, Milica Miladinović, Suvada Selimović, Marica Šeatović) in organizatorica dogodka na Fakulteti za socialno delo (Jelka Zorn) so med dogodkom pripovedovale o pomenu ženskih sodišč, ki je v pričanju, uporništvu in prizadevanju, da glasovi, ki so bili toliko časa utišani in marginalizirani, postanejo slišani ter postanejo del zgodovinskega in kolektivnega spomina. S pričevanjem žensk na ženskih sodiščih se razvija solidarnost, zaradi pripovedovanja postanejo zgodbe slišane. Šele tako dobijo pretekle izkušnje javno vrednost in omogočijo osebne spomine.

Dogodek na Fakulteti za socialno delo je študentkam in študentom prikazal, kaj pomeni boj za pravičnost, za to, da si vzamemo prostor in poslušamo

druga drugo, kaj pomeni pogum za to, da govorimo in smo priče druga drugi, kaj pomenijo medsebojno sodelovanje, solidarnost in podpora znotraj konteksta nacionalizma, ki sovraštvo do »drugega« normalizira. Ženske so tako premostile sovraštvo, ki ga podžigajo vojne in nacionalizem, dosegle pa so tudi, da so se njihovi glasovi zapisali v zgodovino, kljub mnogim izgubam in hudi bolečini ob pripovedovanju zgodb. Šaha Hrustić v omenjen dokumentarnem filmu (*Žene u crnom*, 2016) pravi:

Boj je tudi to, da prenesemo naše znanje, saj je znanje nekakšna zgodovina, prava zgodovina. Da nam nihče ne izkrivi slike [...]. Pripovedujmo resnico!

Tudi sama sem študentka socialnega dela in menim, da se stroka in znanost socialnega dela lahko veliko naučita iz prakse ženskih sodišč. Ženskih pričam se moramo zahvaliti za to, da na mlajše generacije prenašajo spomin na svoje izkušnje.

Viri

- Kovačević, L., Perković, M., & Zajović, S. (2011). *Ženski sud: feministički pristup pravdi*. Novi Sad: Artprint.
- Morokvasic, M. (2002). The logics of exclusion: nationalism, sexism and the Yugoslav war. V N. Charles, & H. Hintjens (ur.), *Gender, ethnicity and political ideologies* (str. 66–90). London: Routledge.
- Zajović, S., & Urošević, M. (2017). *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa*. Novi Sad: Artprint.
- Žene u crnom* (2016). *Ženski sud – feministički pristup pravdi* [Video]. Pridobljeno 25. 8. 2020 s <https://www.youtube.com/watch?v=q62YLeMm1yU&t=596s>

Darja Zaviršek, Natalija Djoković, Laura Radešič, Katerina Meden, Katja Đogić, Maruša Kožman (2019)

Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom

Ljubljana: Društvo Mozaik – društvo otrok. 122 strani.
ISBN 978-961-290-506-4

Špela Urh (2012) opisuje primer moškega iz nekega romskega naselja v Sloveniji, ki je na vprašanje »kaj je romska kultura« odgovoril: »Ne spomnim se, da bi imeli doma kakšne posebne kulturne obrede, ko sem bil majhen. Bili smo kot Slovenci, samo da smo bili revni.«

To je v delu *Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom* avtoric Zaviršek idr. (2019, str. 83) izhodišče za analizo:

Tu se revščina spreminja v »kulturo«. Slaba obleka in pomanjkanje dobrin, kognitivne zmožnosti, pogojene s transgeneracijskimi travmami segregacij, nizka izobrazba in nevključenost v oblike zaposlovanja, pridobljeno obnašanje kot izhod iz sile pri iskanju virov preživetja postanejo »romska kultura«. Etnično skupino se kulturalizira in se jo tudi na kognitivni ravni poskuša odriniti od sebe kot pripadnike »druge kulture«. S tem se večinsko prebivalstvo izogne temu, da bi se ukvarjalo s pogoji neenakosti.

Gre za prvi priročnik v Sloveniji, ki obravnava prakso dela z romskimi družinami. Namenjen je predvsem strokovnim delavkam in delavcem v socialnem varstvu, šolstvu, zdravstvu, pravosodju in na policiji, ki se pri svojem delu srečujejo z romskimi družinami. Napisan pa je tudi za Rominje in Rome, da se informirajo o svojem položaju in načinih podpore, ki so je lahko deležni. Ker je namenjen široki publiki, sta njegovi prednosti dostopen jezik in razumljiv način pisanja. Druga prednost priročnika pa je, da temelji na dolgoletnih izkušnjah sodelovanja avtoric z Romi in Rominjami, zato vsebuje številne etnografske opise primerov in preizkušenih praks, s katerimi so se srečale strokovne delavke na terenu, ki nam poleg spoznanj, koristnih za delo, zagotavljajo tudi vpogled v vsakdanjik slovenskih Romov in Rominj.

DARJA ZAVIRŠEK, NATALIJA DJOKOVIĆ, LAURA RADEŠIČ,
KATARINA MEDEN, KATJA ĐOGIĆ, MARUŠA KOŽMAN

ROMSKE DRUŽINE

Priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom

Ti primeri so ključni za razumevanje teoretskih konceptov in drugih uporabljenih virov, kot so etični kodeksi različnih strok ali mednarodne konvencije, na katere se priročnik sklicuje. Poznavanje področja delovanja, primeri dobrih in slabih praks (ki omogočajo refleksijo in so zato učno gradivo) in neposredni napotki za delo v specifičnih situacijah nam pomagajo razumeti kompleksnost težav, ki jih doživljajo slovenske romske družine, pa tudi strukturne dejavnike, kot so transgeneracijska prikrajšanost, vsakdanji rasizem in kulturalizacija njihove situacije.

Namen priročnika je jasen: strokovne delavke in delavce v poklicih pomoči spodbuditi, da bi bolje razumeli perspektivo Rominj in Romov ter tako ugotovili, kako jih podpreti. Zato poudarja pomen dela v skupnosti in razvijanja zaupnih odnosov. Priročnik je za tak pristop pomembno gradivo, saj z napotki, opozorili in predlogi ponuja priložnost za spremembo in izboljšanje vsakdanjih praks pri delu z romskimi družinami, tudi s tistimi, ki jih različne službe težko dosežejo. Pri tem zagovarja potrebo po razvoju novih paradig na področju dela z romskimi družinami, ki temeljijo na večdisciplinarnih in transdisciplinarnih strokovnih odzivih in upoštevajo intersekcijsko perspektivo ter sistemsko razumevanje položaja Rominj in Romov, zato omogočajo nove odgovore na kompleksna vprašanja. Hkrati avtorice poudarjajo, da morajo raziskovanje in praktične izkušnje imeti večji vpliv na načrtovanje politik in novih služb, kot dodatno potrebo pa opredelijo izobraževanje strokovnih delavcev z afiniteto do romskih družin in spodbujanje zaposlovanja samih Romov in Rominj v poklicih pomoči.

Nekateri slovenski Romi tudi zaradi diskriminacije v sistemu pomoči še danes živijo v neprimernih bivanjskih, zdravstvenih in socialnih razmerah ter brez stvarnih možnosti, da bi si situacijo izboljšali. Ključno pri etičnem delu z romskimi družinami je namreč razumevanje strukturne prikrajšanosti odraslih Romov in Rominj ter z njo povezanega transgeneracijskega prenosa prikrajšanosti na otroke, saj to ustvarja spiralo socialne izključenosti in določa življenjske možnosti. Žal pa strokovne delavke v socialnem varstvu in drugih službah pogosto opuščajo etično ravnanje; priročnik navaja več primerov neučinkovite podpore romskim družinam oziroma situacij, ko so bile te v sistemu pomoči izpuščene in spregledane. Običajna so tudi dvojna merila, denimo pri pričakovanjih v izobraževanju za romske in druge otroke ali pri pripisovanju manjšega pomena dejanjem, kot so mladoletne nosečnosti ali »poroke« mladoletnih deklic. To dokazuje, da so še vedno obravnavani kot Drugi, in sicer najprej kot Romi oziroma Rominje in šele nato kot otroci.

Priročnik je treba razumeti kot prispevek k preseganju takih praks, saj s konkretnimi napotki pokaže, kako lahko Rome in Rominje obravnavamo kot del raznovrstne skupine prebivalstva, da njihove situacije ne bi kulturalizirali – torej, kako lahko delujemo kulturno oziroma etnično občutljivo, prepoznamo strukturni rasizem in diskriminacijo romske skupnosti. Tako priročnik med drugim poudarja pomen izobraževanja za medkulturne kompetence, ki nam pomagajo razumeti družbeni in kulturni kontekst določenih pojavov ter možnih odzivov nanje. S pridobivanjem takšnih kompetenc se zavemo, da škodljivih socialnih norm ni ustrezno razglasiti za »romske«, saj se poja-

vljajo tudi v drugih skupnostih, hkrati pa ta pristop povzroči stigmatizacijo romske skupnosti, ne pa pripomore k odpravi teh norm. Enako nam postane jasno, da kulture ne smemo jemati kot opravičilo ali krinko za brezbržnost in nedelovanje služb ob kršenju različnih pravic. Koristno je tudi opozorilo, da je pristop »z vsemi delam enako« univervalizem, ki je zaradi neupoštevanja specifičnih potreb lahko izključujoč in celo rasističen.

Priročnik tako spodbuja samorefleksijo o družbenih razmerij pri delu z Romi in Rominjami. Ker je današnji družbeni položaj romske skupnosti tesno povezan z zgodovinskim kontekstom, se avtorice najprej osredotočijo na nekaj zgodovinskih dejstev, da pojasnijo izvore njene objektivizacije, etnizacije, kulturalizacije in patologizacije. Umestitev sodobnega položaja slovenskih Rominj in Romov ter odnosa večinskega prebivalstva do njih v širši družbeni kontekst je nujno za preseganje prepričanja, ki ta odnos zvede na »kulturni konflikt« med romsko skupnostjo in drugimi (tudi s strokovnimi delavkami in delavci). Poleg tega, da imajo v tem odnosu Romi in Rominje praviloma veliko manj družbene moči, ta ni individualiziran, ampak ga zaznamuje kolektivna zgodovinsko določena prikrajšanost, v kateri so ti kljub stoletjem sobivanja še vedno videni kot prišleki in odrinjeni od osrednjih ekonomskih, kulturnih in družbenih tokov. Prav zato so najbolj ekonomsko prikrajšani slovenski prebivalci. Nekatere romske družine živijo vzporedna življenja, segregirane v romskih naseljih brez osnovne infrastrukture (tudi vode in elektrike). Dve tretjini Romov in Rominj nimata zaključene osnovne šole, romski otroci pa so približno desetkrat pogostejše diagnosticirani kot intelektualno ovirani v primerjavi z neromskimi (Zaviršek, 2001; 2010).

V nadaljevanju priročnika je posebna pozornost namenjena zaščiti žensk ter otrok pred revščino, nasiljem in škodljivimi socialnimi normami, področjem, ki so jih avtorice prepoznale kot ključne za strokovne odzive z namenom izboljšanja življenjske situacije romskih družin. Zato odkrito pišejo o škodljivih praksah, ki se pojavljajo v nekaterih romskih družinah, strokovnim delavcem in delavkam pa svetujejo dejavno spodbujanje Rominj in Romov, naj vidijo njihovo škodljivost in jih začnejo spreminjati. Ob tem opozarjajo, da je k takšnemu sodelovanju možno pristopiti le brez predsodkov in obsojanja, saj ogorčenje strokovnih delavk in delavcev nad »primitivnimi« praksami le utrjuje družbeno hierarhijo, redko pa posega v same škodljive prakse. Prav pristopi, ki spreminjajo škodljive norme, namreč širijo življenjske perspektive, zato dejavna podpora zaposlenih v različnih izobraževalnih in socialnih službah za marsikoga pomeni razliko v možnostih izbire in samoodločbe.

Dekleta in ženske so zaradi svoje družbene vloge dodatno izključene. Priročnik zato obravnava predvsem škodljive socialne norme, povezane s patriarhalnimi vzorci, ki onemogočajo Rominjam ekonomsko in socialno neodvisnost, kot so v skrbstveno delo usmerjena vzgoja deklic, prisilne »poroke« mladoletnic in njihovi zgodnji porodi, nasilje nad deklicami in ženskami. Avtorice navajajo, da je nasilje nad deklicami in ženskami rutinsko prezrto, normalizirano in kulturalizirano, saj strokovni delavci in delavke, ki so del večinske družbe, pogosto vidijo Rome kot drugačne, zato naj bi bili ti pojavi v »njihovi kulturi« normalni, čeprav gre za odkrito kršitev človekovih pravic.

Avtorice se ukvarjajo tudi uresničevanjem reproduktivnih pravic, saj so reproduktivno vedenje poleg patriarhalnega nadzora zaznamovale zgodovinske izkušnje zlorab (prisilne sterilizacije) in socialna distanca, katere posledici sta otežen dostop do zdravniških storitev in neinformiranost med romskimi ženskami. Pomanjkanje reproduktivne avtonomije in različni praktični razlogi (na primer pomanjkanje denarja, varstva za otroke ali prevoza) pripomorejo k specifičnim reproduktivnim praksam, kot je uporaba umetne prekinitve nosečnosti namesto kontracepcije. Avtorice zato naštevajo dejavnosti (pomen učenja o varni spolnosti, dostopa do ginekologa, kontracepcije in umetne prekinitve nosečnosti, spremljanje nosečnosti in varen porod), ki naj bi jih izvajale socialne delavke, učiteljice, ginekologinje in drugo zdravstveno osebje pri podpori družinam na področju reproduktivnega zdravja in reproduktivnega vedenja Rominj in Romov.

Drug pomemben sklop praks, ki odločilno vplivajo na socialno izključenost romskih družin, pa so različne oblike diskriminacije, predsodki in škodljive socialne norme v slovenskih izobraževalnih institucijah. Avtorice opozarjajo na položaj mladih Rominj in Romov, ki imajo zaradi revščine, neznanja slovenskega jezika, selitev ali zanemarjanja slabše rezultate v šoli ali celo ne pridobijo osnovnošolske izobrazbe. Hkrati pa poudarijo tudi številne strukturne probleme na področju izobraževanja Romov, kot so: to, da šolsko osebje, ne dovoli, da so v šoli navzoči tudi romski otroci; sistematično usmerjanje romskih otrok na osnovne šole s prilagojenim programom; premalo specifične podpore romskim otrokom, posebej za dekleta; in to, da so romski otroci pogosto tarče vrstniškega nasilja. Ob tem še posebej opozorijo strokovne delavce in delavke na razširjenost nepismenosti v romski skupnosti in na ranljivost, ki izhaja iz pomanjkljive izobrazbe. Prepričane so, da je dovoliti, da katerikoli otrok ostane nepismen, oblika zlorabe.

Potem avtorice opišejo etično ravnanje strokovnjakinj in strokovnjakov glede romskih družin, zato se osredotočijo na kodekse etike socialnih in drugih strokovnih delavk v socialnem varstvu, šolstvu, zdravstvu, sodstvu in policiji. Pri tem poudarijo nekatera etična načela, ki so v praksi z romskimi družinami pogosto kršena, kot so antidiskriminatorsko delo, načelo obče dobrega in preprečevanje vseh vrst rasizma. V skladu z etičnim načeli bi moralo delo socialnih in strokovnih delavk vsebovati tudi na otroka usmerjeno perspektivo in medkulturne kompetence, usposobljenost za delo v skupnosti, zagotavljanje prevajalca v pomembnih situacijah, zaščito ogroženega otroka, dejavno spodbujanje socialnega vključevanja, šolanja in izobraževanja, povečevanje odpornosti otrok in mater, medstrokovno sodelovanje in izobraževanje, interseksijsko perspektivo za oceno ogroženosti otroka in zagovorništvo. Le tako je delo z ljudmi lahko etično in hkrati etnično občutljivo, saj jih lahko obravnavamo kot enake in hkrati različne. Avtorice pozivajo strokovne delavke in delavce k uporabi različnih mednarodnih dokumentov in priporočil.

Priročnik *Romske družine* je zaradi vsebine in načina pisanja prispevek k antirasističnemu in etnično občutljivemu socialnemu delu. Z etnografskimi primeri, ki izhajajo iz večletne terenske prakse avtoric, nas opominja, da delo v poklicih pomoči ni nevtralna dejavnost, saj lahko reproducira rasizem in

družbeno izključevanje ali pa ju pomaga odpravljati. Ker ima vpliv na življenje ljudi, je inherentno politično, saj odločitve različnih strokovnih delavk in delavcev omogočajo ali preprečujejo dostop do podpore in pomoči. Ti morajo biti zato zmožni prepoznavati ne le osebni, temveč tudi strukturni in kulturni rasizem (Dominelli, 1995) in razumeti, zakaj nimajo vse osebe enake družbene moči in s tem dostopa do enake obravnave, saj lahko institucionalna diskriminacija obstaja, tudi če v različnih predpisih veljajo enake pravice za vse.

Po drugi strani pa morajo razumeti, da tako kot povzročitelji tudi žrtve ponotranjijo rasizem. Opredeljevanje deprivilegiranih državljanov kot deviantnih je pomemben del vzdrževanja rasističnih praks, saj tako sistemsko nasilje ostaja skrito in normalizirano. Tu je ključna vloga strokovnih delavcev in delavk, ki so s svojim zavestnim ravnanjem bodisi podaljšek družbenega nadzora in izključevanja bodisi dejavno intervenirajo v družbena razmerja moči in njihovo spreminjanje v smeri boljših razmer za življenje vseh ljudi. Čeprav priročnik obravnava položaj romske skupnosti v Sloveniji, nam s svojimi ugotovitvami o antirasističnem socialnem delu omogoča refleksijo in s tem pomaga pri delu z vsemi drugimi skupinami prebivalstva. Zato bi bilo dobro, da se z njim seznanijo ne le tisti strokovni delavci, ki neposredno sodelujejo z Rominjami in Romi, ampak vsi v poklicih pomoči in tako razširijo obzorja svojega delovanja k bolj vključujočemu delu, ki v praksi zazna strukturno neenakost, jo razume in tako spreminja institucionalne okvire, ki jo povzročajo.

Knjiga je v elektronski obliki prosto dostopna na spletni strani: <http://drustvomozaik.si/publikacije/romske-druzine/>

Sara Pistotnik, Tanja Buda

Viri

- Dominelli, L. (1995). Antirasistične perspektive v evropskem socialnem delu. *Socialno delo*, 34(3), 181–193.
- Urh, Š. (2012) (ur.), *Država želi, da ostanemo cigani: teoretske refleksije in prakse izključevanja / vključevanja Romov v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zaviršek, D. (2001). Lost in public care: the ethnic rights of the ethnic minority children. V L. Dominelli, S. Haluk, & L. Walter (ur.), *Beyond racial divides: ethnicities in social work practice*. Aldershot: Ashgate (str. 171–188).
- Zaviršek, D. (2010). Etnizacija in patologizacija Romov in romskih skupnosti: socialno-antropološki in socialnodelavni teoretski koncepti. *Socialno delo*, 49(2–3), 85–97.
- Zaviršek, D., Djoković, N., Radešič, L., Meden, K., Đogić, K., & Kožman, M. (2019). *Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom*. Ljubljana: Društvo Mozaik – društvo otrok.

Publisher
University of Ljubljana Faculty of Social Work
All rights reserved

Editor in chief
Vera Grebenc

Senior Editor
Borut Petrović Jesenovec

Editorial Board
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek

Advisory Board
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccora,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule

In memoriam
Jo Campling

Address
Topniška 31, 1000 Ljubljana, Slovenia
phone (+386 1) 2809 273, fax 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Web site
<https://www.revija-socialnodelo.si/en/>

Four issues are issued per year.

Subvention: Slovenian Research Agency

Guidelines for authors are published
on the Journal's web pages.

doi: 10.51741/sd.2021.60.2

SOCIALNO DELO, Vol. 60, Issue 2
(April–June 2021)

THEMATICAL EDITION – HUMANISM AND
ETHICS IN SOCIAL WORK

Guest editors: Darja Zaviršek, Sonja Bezjak

SELECTED CONTENTS

- 105 Ana M. Sobočan – Ethical dilemmas and challenges to humanism in contemporary social work
- 121 Darja Zaviršek, Sonja Bezjak – Green social work and environmental justice in the case of water and hydropower
- 135 Srečo Dragoš – Ideology and structural violence
- 153 Shulamit Ramon – Attending to political conflict in social work today and in the near future
- 167 Jelka Zorn – Violent borders, securitization, and criminalization of solidarity

SOCIALNO DELO
LETNIK 60
APRIL-JUNIJ 2021
ŠTEVILKA 2

ISSN 0352-7956
UDK 304+36

TEMATSKA ŠTEVILKA: HUMANIZEM IN ETIKA V SOCIALNEM DELU

UVODNIK

Darja Zaviršek, Sonja Bezjak – **ETIKA KOT SREDSTVO PROTI RAZGRADNJI SOCIALNEGA DELA** – 99

NAGOVOR/ADDRESS

Julia Watkins – **WELCOME ADDRESS TO THE OPENING OF THE 7TH SOCIAL WORK CONGRESS IN SLOVENIA** – 101

ZNANSTVENI ČLANKI

Ana M. Sobočan – **ETIČNE DILEME IN IZZIVI HUMANIZMA V SOCIALNEM DELU DANES** – 105

Darja Zaviršek, Sonja Bezjak – **ZELENO SOCIALNO DELO IN OKOLJSKA PRAVIČNOST NA PRIMERU VODE IN HIDROENERGIJE** – 121

Srečo Dragoš – **IDEOLOGIJA IN STRUKTURNO NASILJE** – 135

Shulamit Ramon – **ATTENDING TO POLITICAL CONFLICT IN SOCIAL WORK TODAY AND IN THE NEAR FUTURE – FOCUS ON EUROPEAN SOCIAL WORK** – 153

Jelka Zorn – **NASILNE MEJE, VARNOSTNIZACIJA IN KRIMINALIZACIJA SOLIDARNOSTI** – 167

POROČILI

Hubert Höllmüller – **AN AUSTRIAN SOCIAL WORK PROJECT IN WESTERN SAHARA** – 181

Aida Hajdarević – **ŽENSKO SODIŠČE: FEMINISTIČNI MODEL PRAVIČNOSTI** – 187

RECENZIJA

Sara Pistotnik, Tanja Buda – Darja Zaviršek, Natalija Djoković, Laura Radešič, Katerina Meden, Katja Đogić, Maruša Kožman (2019) – **ROMSKE DRUŽINE: PRIROČNIK ZA RAZUMEVANJE ETIČNE PRAKSE V SOCIALNEM DELU IN DRUGIH POMAGAJOČIH POKLICIH V PODORO SLOVENSKIM ROMINJAM IN ROMOM** – 191

ISSN 0352-7956

3 770352 795008